

การจัดการทรัพยากรชุมชน
โดยใช้ทุนทางสังคมภายใต้ระบบ
เกษตรพันธสัญญา
Natural Resource Management
by Social Capital within the
system of contract farming¹

วรัญญา พรหมสาขา ณ สกลนคร²

กীরติพร จูตะวิริยะ³

วิญญู จรรย์สพันธุ์⁴

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสังคมวิทยา การพัฒนา เรื่อง “พลวัตของทุนทางสังคมเพื่อการพัฒนาชุมชนในชนบทอีสาน” ได้รับการสนับสนุนทุนการวิจัยจากศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง

² นักวิชาการโครงการพัฒนากำลังคนด้านการควบคุมยาสูบ (พศย.) คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

³ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กীরติพร จูตะวิริยะ ประจำสาขาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยขอนแก่น และคณะกรรมการศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง

⁴ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วิญญู จรรย์สพันธุ์ ประจำสาขาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการศึกษาการจัดการทรัพยากรของชุมชนผ่านการใช้ทุนทางสังคมตามแนวทางการทำเกษตรผสมผสานภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญาของหมู่บ้านดงดิบ ตำบลหนองใหญ่ อำเภอโพธารอง จังหวัดร้อยเอ็ด โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้นำชุมชน ชาวบ้านที่มีส่วนร่วมในการทำเกษตรผสมผสาน ผลการศึกษาพบว่าชุมชนได้นำทุนทางสังคมมาใช้เป็นเครื่องมือเพื่อรื้อฟื้นภูมิปัญญาท้องถิ่น และทุนดั้งเดิมอื่นๆ ที่เคยปฏิบัติสืบทอดนำกลับมาใช้ใหม่ (reborn) ควบคู่ไปพร้อมกับการทำเกษตรเชิงพาณิชย์ในระบบเกษตรพันธสัญญา ด้วยการนำความรู้สืบทอดกัน ความเป็นสายเลือดในระบบเครือญาติมาใช้เป็นกลไกในการสร้างความสัมพันธ์ของชุมชนเพื่อให้เกิดปฏิบัติการรวมกลุ่มเกษตรผสมผสาน นำความรู้ด้านการเกษตรและแบบแผนการผลิตดั้งเดิมมาใช้เพื่อสร้างอาหารปลอดภัยและพึ่งพิงธรรมชาติได้ขณะเดียวกันก็สามารถปลูกพืชเชิงพาณิชย์เพื่อให้อยู่ได้ภายใต้ระบบตลาดแบบทุนนิยม การถอดพยานแนวทางในระบบการผลิตผ่านการรื้อฟื้นองค์ความรู้การทำเกษตรของชุมชนนำไปสู่การมีพันธะร่วมกันในการรื้อฟื้นและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มีกำหนดแนวทางการทำเกษตรที่ปลอดภัย ข้อตกลง และบทลงโทษซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ในการใช้ทรัพยากรป่าไม้ และแหล่งน้ำร่วมกันเพื่อฟื้นฟูและอนุรักษ์ความสมบูรณ์ของธรรมชาติไว้เป็นแหล่งอาหาร พร้อมกันนั้นสามารถนำผลผลิตที่ได้จากการทำเกษตรผสมผสานมาสร้างมูลค่าผ่านระบบตลาดสีเขียวจนเป็นที่รู้จักในฐานะชุมชนที่ผลิตอาหารปลอดภัย สามารถกำหนดราคาสินค้าในระบบตลาดได้เอง

คำสำคัญ: ทุนทางสังคม การจัดการทรัพยากร เกษตรผสมผสาน

Abstract

The objective of this article is to study the using social capital of natural resource management by the integrated agricultural system within the system of contract farming in Dongdib village, Nongyai subdistrict, Phonethong district, Roi-Et Province. Using the methodology of qualitative research, data were collected by in-depth interviews with the community leadership and the participant of an integrated agricultural system. The result of the research found that social capital consists of local consciousness, kindred and affinity is the institution of an integrated agricultural system that is an application to reborn the wisdom and other capital for commercial agriculture. In the meanwhile used of knowledge in traditional society to change the mode of production by sufficiency economy approach. Turn over the engagement to environmental rehabilitation and conservation for food security and apply agricultural products to green market as a result for the famous and pricing the products from the farm.

Keyword: social capital, natural resource management, integrated agricultural system

บทนำ

ก่อนการเข้ามาแทรกแซงการจัดการชุมชนของรัฐ ชุมชนมีระบบคุณค่าและความสัมพันธ์ที่ดีปรากฏอยู่ในตัวบุคคล ได้แก่ ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน รวมไปถึงสิ่งที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพชน เช่น ภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน (วิทยา เจียรพันธุ์, 2552, น. 107-115) เป็นทุนทางสังคมดั้งเดิมของชุมชนที่ทำให้เกิดกฎเกณฑ์ในการใช้ทรัพยากรร่วมกัน ถึงแม้ว่าไม่ได้ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรแต่สมาชิกในชุมชนก็ยึดถือและปฏิบัติร่วมกันได้ เพราะเป็นสิ่งที่ฝังในวิถีชีวิตของชุมชนอันเกิดจากการผลิตซ้ำจนพัฒนาเป็นแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ทำให้การจัดการทรัพยากรชุมชนกลายเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ทางอำนาจและอุดมการณ์ร่วมกันของชุมชนที่แนบแน่นกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมาช้านาน เพราะฝังในวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพาอาศัยร่วมทุกข์ร่วมสุข จนเกิดความเอื้ออาทรและผูกพันซึ่งกันและกัน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2546, น. 205-222) การจัดการทรัพยากรชุมชนจึงเป็นการนำทุนทางสังคมที่แต่ละชุมชนมีอยู่มาใช้สำหรับเป็นกลไกยึดเหนี่ยวความสัมพันธ์ มีพันธะในการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งร่วมกัน และการทำกิจกรรมร่วมกันโดยที่สมาชิกในชุมชนต่างก็มีความไว้วางใจและมีความคาดหวังให้เกิดผลในทิศทางเดียวกัน ดังนั้นปฏิบัติการของทุนทางสังคมจึงเป็นสิ่งที่มักพบในผลการศึกษาการจัดการทรัพยากรชุมชนในรูปแบบต่างๆ ที่มีกฎเกณฑ์มาจากการยอมรับ การนิยาม และให้คุณค่าร่วมกันของสมาชิกในชุมชนซึ่งถูกนำมาใช้ในการขับเคลื่อนหรือผลักดันให้เกิดการยอมรับจากสังคมในฐานะที่เป็นเจ้าของทรัพยากรนั้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544, น. 132-134)

ผลพวงของการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยของรัฐทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตแบบยังชีพ

ให้กลายเป็นการผลิตเพื่อการค้า โดยเฉพาะในช่วงที่รัฐผลักดันให้เกิดอุตสาหกรรมการเกษตรซึ่งเอื้อให้นายทุนเข้ามาครอบงำชุมชนท้องถิ่นผ่านระบบเกษตรพันธสัญญา อิทธิพลของระบบตลาดกลายเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีพของชุมชนเพราะเงื่อนไขและกฎเกณฑ์ต่างๆ ของชุมชนถูกกำหนดโดยกลุ่มนายทุนและพ่อค้ารายใหญ่ ยิ่งกว่านั้นทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ได้แก่ ดิน น้ำ และป่า ยังถูกนำมาใช้เป็นปัจจัยการผลิตสำหรับปลูกพืชเชิงพาณิชย์เพื่อนำให้ได้ผลผลิตปริมาณมากเพราะต้องการขยายพื้นที่เพาะปลูก ประกอบกับการใช้ปุ๋ย และสารเคมีทำให้ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนท้องถิ่นเสื่อมสลายไป เมื่อทรัพยากรชุมชนถูกทำลายและแย่งชิงทั้งจากอำนาจรัฐ อำนาจทุน ผ่านการบุกรุกและทำลายของคนจึงส่งผลให้ทุนทางสังคมสูญสลายไปพร้อมวิถีการดำรงชีวิตที่เปลี่ยนไป สถานการณ์ของชุมชนเต็มไปด้วยการแข่งขัน เอารอดเอาเปรียบ มีความเห็นแก่ตัว และกลายเป็นปัญหาสังคม เช่น การตกลาน ความยากจน ความเศร้า ความสิ้นหวัง และสภาพไร้ทางออกของผู้คนจำนวนมาก รวมทั้งปัญหาหนี้สินและความยากจนของครัวเรือนเกษตรกรในภาคชนบทไทยจนเป็นสิ่งที่ยังพบได้อยู่ทั่วไปในปัจจุบัน (วิทยา เจียรพันธุ์, 2552, น. 107-115)

กล่าวได้ว่า ผลของการพัฒนากระแสหลักที่มุ่งสร้างรายได้และการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำและความไม่เท่าเทียม เกิดช่องว่างทางสังคมระหว่างคนจนและคนรวยอันมีสาเหตุมาจากการพัฒนาตามแนวคิดแบบทุนนิยม ดังนั้นภายหลังวิกฤติเศรษฐกิจเมื่อ พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา จึงได้มีการพูดถึงแนวคิดทุนทางสังคมโดยนักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน และภาครัฐ เพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางการพัฒนาจากฐานรากด้วยการนำเอาวัฒนธรรม ประเพณี ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการพัฒนาชุมชนควบคู่ไปกับการน้อมนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในการดำเนินงานด้วย (ปิ่นวดี

ศรีสุพรรณ, 2547, น. 1-2) ทั้งนี้สาระสำคัญของทุนทางสังคมปรากฏชัดเจนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 ซึ่งสำนักงานพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติได้กำหนดการนำทุนทางสังคมมาใช้เพื่อเป้าหมาย 4 ประการ คือ สร้างความเอื้ออาทรและสมานฉันท์ ความมั่นคงและเศรษฐกิจ เพื่อให้เกิดการรวมกลุ่มและสร้างโอกาสอย่างเท่าเทียม และเสริมสร้างพลังทางสังคม (บัณฑิตา ชำนาญกิจ, 2557, น. 27)

นอกจากนั้นยังได้หยิบยกทุนทางสังคมมาเป็นตัวสร้างความสัมพันธ์ระหว่างทุนทางธรรมชาติและทุนทางเศรษฐกิจโดยให้ค่านิยมพื้นฐานร่วมกัน (core value) ในการเสริมสร้างทุนทางสังคมระหว่างกลุ่มต่างๆ ทุนทางสังคมจึงเปรียบเสมือนทุนประเภทหนึ่งที่จะมีความเกี่ยวข้องทั้งทางตรงและทางอ้อมในการสร้างความร่วมมือร่วมใจ สามารถลดช่องว่างระหว่างคนกับคน คนกับสถาบัน หรือสถาบันกับสถาบัน ให้ทุกฝ่ายทุกส่วนสามารถทำงานร่วมกันได้ ดังนั้นเมื่อใดก็ตามที่คนมองเห็นผลประโยชน์ร่วมกัน มีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน มองเห็นคุณค่า ความหวัง และเป้าหมายร่วมกัน ก็จะทำให้คนหรือสถาบันสร้างระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เรียกว่าทุนทางสังคม ช่วยให้สามารถทำงานร่วมกันจนบรรลุเป้าหมายที่ตั้งใจไว้ (วรวิมล โรมรัตนพันธ์, 2548, น. 15) ขณะที่รัฐได้ผลักดันให้นำทุนทางสังคมมาใช้ในรูปแบบของทุนชุมชนเพื่อส่งเสริมธุรกิจและสวัสดิการชุมชนด้วยการใส่ความหมายใหม่เข้าไปในปฏิบัติการระดับหมู่บ้านผ่านการดำเนินนโยบายกองทุนหมู่บ้าน การสร้างชุมชนพึ่งตนเองและเข้มแข็งและนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นแนวทางการพัฒนาในรูปแบบใหม่ของรัฐที่มุ่งส่งเสริมให้ชุมชนหรือพื้นที่ทุนทางสังคมกลับมาใช้ใหม่

ในส่วนของชุมชนเองก็มีความพยายามด้วยการลุกขึ้นมาแสดงให้เห็นว่าทุนทางสังคมที่มีอยู่จะสามารถส่งผลต่อประโยชน์ต่อชุมชนและสังคมด้วยการเชิดชูวัฒนธรรมชุมชนของตนเองที่สัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากร

ชุมชนดังที่หมู่บ้านดงดิบ ตำบลหนองใหญ่ อำเภอโพธารอง จังหวัดร้อยเอ็ด ชุมชนหนึ่งในภาคอีสานที่กลายเป็นสนามของปฏิบัติการทางนโยบายในการพัฒนาของรัฐ ทั้งนี้เพราะเมื่ออดีตชุมชนแห่งนี้จะมีทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์ ด้วยอยู่ในภูมิประเทศแบบป่าทึบ มีวิธีการผลิตแบบประเพณีดั้งเดิม ดำรงชีพด้วยการหาของป่า ล่าสัตว์ ภายใต้ทรัพยากรธรรมชาติที่หลากหลายทำให้สามารถกำหนดรูปแบบการดำรงชีวิตอย่างสอดคล้องตามสภาพของนิเวศน์เองได้ (วิระพล ศรีสิทธิ์ และคณะ, 2553, น. 1-2) แต่เมื่อรัฐได้กำหนดนโยบายการพัฒนาที่มุ่งแนวทางการพัฒนาอุตสาหกรรมเกษตร ประมาณ พ.ศ. 2547 มีโรงงานมันสำปะหลังและโรงงานน้ำตาลเข้ามาตั้งในพื้นที่ใกล้เคียง ทำให้ชุมชนปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตจากเพื่อยังชีพสู่การทำเกษตรเชิงพาณิชย์ โดยหวังว่าจะช่วยให้สามารถเลื่อนฐานะทางเศรษฐกิจและมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นได้ หากแต่ว่านอกจากต้องประสบกับปัญหาระยะหนึ่งที่เกิดจากต้นทุนการผลิตแล้ว การปลูกพืชเศรษฐกิจตลอดระยะเวลา 20 ปีที่ผ่านมาได้ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรของชุมชน คือ ดินเสื่อมโทรม เพราะการปลูกพืชประเภทเดียวเป็นระยะเวลานาน การใช้สารเคมี เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และสารกำจัดศัตรูพืชประเภทต่างๆ ทำให้ชุมชนต้องดำเนินกิจกรรมหลายอย่างเพื่อแก้ปัญหาของชุมชน เกิดการรวมกลุ่มของสมาชิกในชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหา และร่วมโครงการพัฒนาในรูปแบบต่างๆ ที่รัฐหรือภาคธุรกิจเอกชนสนับสนุน แม้กระนั้นก็ยังไม่สามารถหลุดพ้นจากปัญหาที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการทำเกษตรเชิงพาณิชย์ได้ เพราะเป็นอาชีพที่ยังคงสร้างรายได้หลักให้กับครัวเรือน ดังนั้นจึงได้มีการหารือและปรับเปลี่ยนวิธีการผลิต เพื่อค้นหาแนวทางการปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่สามารถลดต้นทุนการผลิตและต่อยอดกับระบบตลาด ขณะเดียวกันก็สามารถผสมผสานพืชอาหารอื่นๆ เพื่อเพิ่มความหลากหลายในการผลิตได้ (วิระพล ศรีสิทธิ์ และคณะ, 2553, น. 3)

ชุมชนจึงได้นำทุนทางสังคม ประกอบด้วยความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ความเห็นอกเห็นใจในฐานะเพื่อน ญาติ และผู้ที่ตกอยู่ในสภาพปัญหาเดียวกัน รวมถึงความไว้วางใจที่ทำให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมาใช้เป็นกลไกการรวมกลุ่มเพื่อจัดการทรัพยากรชุมชนโดยผสมผสานกับทุนอื่นๆ เช่น ทุนวัฒนธรรม ทุนสถาบัน ทุนธรรมชาติ ฯลฯ เพื่อปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตแบบเกษตรผสมผสาน เริ่มต้นจากการรวมกลุ่มของชาวบ้านในฐานะเกษตรกรชาวไร่อ้อยเพื่อช่วยเหลือกันในด้านแรงงาน และปัจจัยการผลิต เป็นการรวมกลุ่มของผู้ที่ประกอบอาชีพเดียวกันเพื่อช่วยเหลือกันและแลกเปลี่ยนบนพื้นฐานของความเท่าเทียม ทั้งนี้การรวมกลุ่มตัดอ้อยทำให้ชาวบ้านมีปฏิสัมพันธ์ที่ดีระหว่างกันนำไปสู่การสร้างพื้นที่เสวนา ที่ชุมชนได้พูดคุย ถกเถียง แลกเปลี่ยนเรื่องราวต่างๆ สร้างกระบวนการร่วมคิดและทำกิจกรรมร่วมกันด้วยความสามัคคี กลายเป็นเครือข่ายความร่วมมือในการทำกิจกรรมเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของชุมชน และสามารถเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตทางการเกษตรจากการใช้สารเคมีสู่การใช้สารอินทรีย์ชีวภาพซึ่งช่วยในการปรับปรุงดิน เพื่อลดต้นทุนการผลิตและมีการปลูกพืชหมุนเวียนในพื้นที่ไร่อ้อยและมันสำปะหลัง เช่น ถั่ว แตงกวา ฟักทอง ข้าวโพด ข้าวไร่ เป็นต้น เป็นการเพิ่มความมั่นคงทางด้านอาหาร เพิ่มรายได้ ลดรายจ่ายในครัวเรือน ด้วยการลดพื้นที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลังและหันมาเน้นการเพิ่มผลผลิตต่อไร่ให้มากขึ้นโดยการใช้ปุ๋ยอินทรีย์ ทำให้เกษตรกรสามารถจัดการพื้นที่ได้ มีแรงงานในครอบครัวเป็นกำลังสำคัญในการผลิต และมีพื้นที่เหลือสำหรับการปลูกพืชผสมผสานนำไปสู่การขยายผลต่อยอดกิจกรรมที่เกิดทุนสาธารณะในชุมชนในเวลาต่อมา

กล่าวได้ว่า การใช้ทุนทางสังคมของชุมชนดังกล่าวไม่ได้เพียงแต่ก่อให้เกิดผลสำเร็จของกลุ่มเกษตรผสมผสานเท่านั้น แต่เป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์ในชุมชนขึ้นมาใหม่ที่เชื่อมร้อยความสัมพันธ์และสร้าง

ความเป็นเครือข่ายได้ในหลายระดับ อีกทั้งยังสามารถขยายผลต่อยอดเป็นกิจกรรมพัฒนาอื่นๆ เช่น กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชน ปฏิบัติการของครัวเรือนด้านการพึ่งพาตนเองที่มีการปลูกอยู่ปลูกกิน เพื่อลดการพึ่งพิงด้านอาหารจากตลาดภายนอก และการทำเกษตรเพื่อยังชีพซึ่งเน้นการลดใช้สารเคมี เพื่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในชุมชนน้อยที่สุดโดยมีข้อตกลงในการปฏิบัติร่วมกันในกลุ่มเป็นบรรทัดฐานเดียวกันในชุมชนจนสามารถสร้างชื่อเสียงให้กับชุมชนในด้านการพึ่งพาตนเองและมีการพัฒนาเป็นเครือข่ายทั้งในและนอกชุมชน รวมทั้งสามารถพัฒนาแหล่งเรียนรู้เพื่อขยายผลต่อไปได้

บทความนี้จึงต้องการชี้ให้เห็นการนำทุนทางสังคมมาในการจัดการทรัพยากรชุมชนท่ามกลางความเป็นสังคมสมัยใหม่ที่ต้องดิ้นรนและต่อสู้กับระบบตลาดแบบทุนนิยมของหมู่บ้านดงดิบ ด้วยการปรับเปลี่ยนแนวทางการทำเกษตรด้วยการปลูกผักปลอดสารพิษ ใช้น้ำชีวภาพจากการผลิตเอง รวมถึงแนวทางการปฏิบัติเพื่อทำเกษตรปลอดภัยที่หลากหลายนอกจากนั้นยังได้เชื่อมร้อยเครือข่ายกับรัฐและภาคธุรกิจเอกชนเพื่อทำกิจกรรมพัฒนาด้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีพและการจัดการทรัพยากรชุมชนใหม่ เกิดการพัฒนาศักยภาพของชุมชนทำให้มีทุนมนุษย์ที่เข้มแข็ง และพัฒนาทุนความรู้มาใช้ทำเกษตรผสมผสานที่นำเอาวิถีชุมชนในสังคมบุพกาล คือ การดำรงชีพด้วยการพึ่งพิงธรรมชาติ กลับมาปรับใช้ใหม่ควบคู่ไปพร้อมกับการทำเกษตรในระบบพันธสัญญา ซึ่งจะทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของทุนทางสังคมเพื่อใช้ในการจัดการทรัพยากรในชุมชนแห่งนี้ภายใต้เงื่อนไขทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างกันในแต่ละยุคสมัยจึงนำมาสู่คำถามการวิจัยที่ว่าหมู่บ้านดงดิบ ตำบลหนองใหญ่ อำเภอนาทอง จังหวัดร้อยเอ็ด นำทุนทางสังคมมาใช้ในการจัดการทรัพยากรชุมชนอย่างไร

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาการใช้ทุนทางสังคมในการจัดการทรัพยากรชุมชนของหมู่บ้านดงดิบ ตำบลหนองใหญ่ อำเภอนาทอง จังหวัดร้อยเอ็ด

แนวคิดในการวิจัย

ทุนทางสังคมเป็นแนวคิดที่ถูกนำมาใช้อย่างแพร่หลายหลากหลายศาสตร์ เริ่มต้นจากการอธิบายทุนทางสังคมในมิติทางด้านเศรษฐศาสตร์ที่ให้ความหมายของทุนในลักษณะทางกายภาพซึ่งถูกนำมาใช้เพื่อเอื้อประโยชน์ต่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ แต่พัฒนาการของแนวคิดนี้มีการพัฒนาควบคู่ไปพร้อมกับทฤษฎีทางการตลาดที่เน้นการนำทุนมาใช้เป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดเท่านั้น (บัวพันธ์ พรหมพักพิง, 2540, น. 14-16) ขณะที่ทุนทางสังคมไม่ได้ถูกกล่าวถึงอย่างชัดเจนแต่เป็นเรื่องที่ถูกกล่าวถึงควบคู่กับทุนอื่นๆ อาทิ ทุนวัฒนธรรม และทุนมนุษย์ เพราะมีความเชื่อมโยงกับแนวคิดทุนวัฒนธรรมอย่างแยกกันไม่ออก แต่แนวคิดทุนทางสังคมได้มีนักวิชาการศึกษาและพัฒนาการทางความคิดมาอย่างต่อเนื่องโดยเริ่มปรากฏการนิยามอย่างชัดเจนในยุคสมัยใหม่ สาระสำคัญของแนวคิดนี้คือการอธิบายระบบความสัมพันธ์ของกลุ่มคนที่มีความไว้วางใจ มีบรรทัดฐานทางสังคม ขยายเป็นเครือข่ายสามารถนำมาใช้ในการแก้ไขปัญหาที่พบได้ทั่วไปและสร้างประโยชน์ร่วมกันนำไปสู่การสร้างทุนสาธารณะที่เชื่อมโยงกับความเป็นประชาสังคมได้

ในแวดวงสังคมวิทยามีนักวิชาการที่สำคัญและได้รับการยอมรับว่ามีส่วนสำคัญอย่างมากในการบุกเบิกและวิเคราะห์แนวความคิดอย่างเป็นระบบ และถือเป็นต้นแบบที่สำคัญของแนวคิดทุนทางสังคมในปัจจุบัน ได้แก่ Pierre Boudieu (ปิแอร์ บูดีเยอร์) James Coleman (เจมส์ โคลแมน) และ Robert Putnum (โรเบิร์ต พัทนัม) ได้อธิบายเกี่ยวกับทุนทางสังคม

เอาไว้ว่าเป็นความสัมพันธ์ของสมาชิกและแฝงอยู่ในระบบของชุมชนซึ่งเป็น
สิ่งที่มีคุณค่าและเป็นกิจกรรมสาธารณะด้วย

Boudieu เสนอคำว่าทุนทางสังคมเอาไว้ในบทความเรื่อง *The Form of Capital* (1983) งานของเขามุ่งการอธิบายในระดับปัจเจกโดยให้
เห็นว่าทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือที่ทำให้ปัจเจกมีความได้เปรียบในการ
แข่งขันเพื่อให้สามารถเลื่อนขั้นทางสังคมได้ เพราะเป็นทรัพยากรที่มีอยู่จริง
มีศักยภาพ และเชื่อมโยงกับการมีเครือข่ายที่ถาวร เกิดจากความสัมพันธ์
ที่เป็นทางการหรือไม่เป็นทางการที่มีมากหรือน้อยต่างกัน ขึ้นอยู่กับความ
คุ้นเคยหรือการยอมรับกัน แบ่งทุนได้เป็น 4 ประเภท คือ ทุนเศรษฐกิจ ทุน
วัฒนธรรม ทุนสัญลักษณ์ และทุนทางสังคม (ชนิดา เสงี่ยมไพศาลสุข, 2550)

ขณะที่ Putnam มองว่าทุนทางสังคม คือลักษณะสำคัญ 3 ด้าน
ของชีวิตทางสังคม ได้แก่ เครือข่าย ทางสังคม บรรทัดฐานทางสังคม และ
ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ที่จะทำให้สมาชิกของกลุ่มสามารถปฏิบัติร่วมกัน
จนสามารถบรรลุวัตถุประสงค์บางอย่างได้ (Putnam, 1993) Putnam เสนอ
คำว่าทุนทางสังคมที่มีองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ คือ

1) ค่านิยมความไว้วางใจ (trust) แบ่งได้ตามระดับความใกล้ชิด
หรือสถานการณ์ พิจารณาผ่านลักษณะของเครือข่ายที่เกิดขึ้นในการทำ
กิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อมีการติดต่อกันระหว่างคนในครอบครัว
สถานที่ทำงาน สมาคม ท้องถิ่น รวมถึงอื่นๆ ที่เป็นเครือข่ายทางการและไม่
เป็นทางการ ทั้งนี้ Putnam แบ่งระดับของความไว้วางใจเป็น 3 ระดับ

- ทุนทางสังคมที่เป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ของบุคคล
(Bonding Social Capital) ความไว้วางใจในระดับนี้จะเกิดขึ้นเพื่อเชื่อมความ
สัมพันธ์ของคนในครอบครัว เพื่อนสนิท เพื่อนบ้านและคนใกล้ชิด ความ
สัมพันธ์ในระดับนี้เป็นสิ่งที่พบได้ทั่วไปในวิถีชีวิตประจำวัน

- ทุนทางสังคมที่เป็นสะพานเชื่อมบุคคล (Bridging Social Capital) ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่พบได้ในการช่วยเหลือและทำกิจกรรมระหว่างกลุ่มคนที่ประกอบอาชีพเดียวกัน หรือเพื่อนร่วมงาน และคนรู้จัก เพื่อเป้าหมายเดียวกันในเรื่องใดเรื่องหนึ่งของกลุ่ม

- ทุนทางสังคมที่เชื่อมร้อยบุคคลต่างกลุ่ม (Linking Social Capital) ซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นเพื่อเชื่อมร้อยความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่อยู่ภายใต้เศรษฐกิจและสังคมเดียวกัน และมีเป้าหมายให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบางสิ่งบางอย่างร่วมกัน

2) ทุนทางสังคมที่เป็นความสัมพันธ์ของคนเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (Norm of trust and reciprocity) เป็นข้อตกลงร่วมกันภายในกลุ่มที่นอกจากควบคุมให้กิจกรรมที่ทำร่วมกันเป็นไปในทิศทางเดียวกันแล้วซึ่งมีข้อตกลงร่วมกันในการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยปราศจากการมีข้อกำหนดที่เป็นลายลักษณ์อักษรและปราศจากกฎหมาย ทำให้เกิดความสะดวกในการประสานความร่วมมือ นอกจากนี้ยังมีบทบาทสำคัญในการอบรมสั่งสอนและสนับสนุนการขัดเกลาทางสังคมอีกด้วย

3) ทุนทางสังคมที่ขยายเป็นเครือข่ายชุมชน (civic engagement) ในแต่ละชุมชนที่มีผลให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า ความเป็นประชาสังคม (civic matter) เป็นผลมาจากการที่สมาชิกในชุมชนร่วมกันสร้างบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน (norms of reciprocity) ทำให้มีเครือข่ายความเป็นพลเมืองในการเข้ามามีส่วนร่วมกันเพื่อส่วนรวม (networks of civic engagement) ซึ่งเป็นเครือข่ายและความร่วมมือที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจต่อกัน (social trust) สามารถช่วยให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

จุดเด่นหรือลักษณะพิเศษของทุนทางสังคมอยู่ที่การมองว่าทุนทางสังคมเป็น “ทุนสาธารณะ” (public goods) เพราะทุนทางสังคมไม่ใช่

เป็นเรื่องส่วนตัวหรือเรื่องของคนใดคนหนึ่งอีกต่อไป แต่เป็นเรื่องสาธารณะสำหรับเรื่องของส่วนรวมที่ชุมชนต้องเข้ามามีส่วนรวม เช่น การเห็นคุณค่าของความไว้วางใจกัน (trust worthiness) ผลประโยชน์ของความไว้วางใจจะตกอยู่กับชุมชนโดยส่วนรวมไม่ใช่ของคนใดคนหนึ่ง หรือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แต่เปรียบเสมือนรางวัลที่ให้แก่ส่วนรวมในการร่วมตกลงใจ (engage) ที่จะร่วมมือร่วมใจทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน เกิดเป็นกลไกการจัดระเบียบใหม่ของชุมชนประชาสังคม

สอดคล้องกับ Coleman (1988) ที่มีการนิยามทุนทางสังคมว่าเป็นเรื่องของโครงสร้างทางสังคมที่เอื้อให้บุคคลหรือผู้ที่เกี่ยวข้องมาร่วมมือกันทำกิจกรรมร่วมกัน ทุนทางสังคมนี้แตกต่างไปจากทุนอื่น ๆ เพราะทุนทางสังคมเป็นโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และเกี่ยวข้องกับช่องทางข้อมูลข่าวสาร Coleman ได้มีการสรุปให้เห็นว่าตามหน้าที่แล้ว ทุนทางสังคมประกอบด้วยสิ่งต่าง ๆ ที่มีแถมเชิงโครงสร้าง ที่ช่วยมนุษย์ให้กระทำกิจกรรมบางอย่างได้โดยใช้ทุนทางสังคม ซึ่งทุนอื่น ๆ ก่อให้เกิดการผลิตได้เช่นเดียวกัน แต่ทุนทางสังคมนี้ต่างจากทุนอื่น ๆ ตรงที่ฝังตัวอยู่ในความสัมพันธ์ระหว่าง คนกับงาน คนกับองค์กร และหน้าที่หลักของทุนทางสังคมในทัศนะของ Coleman การทำหน้าที่ของทุนทางสังคมช่วยในการสร้างค่านิยมในสังคมที่เปรียบเสมือนเป็นทรัพยากรที่มนุษย์สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ เช่น ทุนทางสังคมเป็นฐานในการสร้างกระแสความตื่นตัวของสังคมเพื่อปรับเปลี่ยนรูปแบบทางสังคมใหม่ หรือแม้กระทั่งสามารถนำมาใช้เพื่อสร้างความเคลื่อนไหวทางสังคมได้ด้วย

สำหรับบริบทประเทศไทยทุนทางสังคมถูกนำมาใช้แตกต่างกัน สืบเนื่องมาจากความแตกต่างของฐานคิด แต่สาระสำคัญของแนวคิดแท้จริงแล้วเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบต่าง ๆ ที่ส่งผลให้เกิดการร่วมมือของคนในสังคมซึ่งเกิดขึ้นได้ทั้งในระดับปัจเจกและกลุ่ม (เป็นวิ

ศรีสุพรรณ, 2547, บทคัดย่อ) การจะศึกษาทุนทางสังคมสามารถสังเกตได้จากความเป็นกลุ่มก้อนทางสังคม การศึกษา วัฒนธรรม ค่านิยมที่ดี ความซื่อสัตย์สุจริต ความรับผิดชอบต่อส่วนรวม และการมีประสิทธิภาพในการทำงาน ซึ่งมักพบในสังคมที่มีระบบสังคมที่ดีและเมื่อรวมกันแล้วจะเรียกว่าเป็นทุนทางสังคมที่สามารถนำมาใช้ในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของสังคม เกิดภูมิปัญญาซึ่งเป็นทุนที่สำคัญและเป็นรากฐานของการพัฒนาประเทศ (ประเวศ วะสี, 2541, น. 27-28) นอกจากนี้ชุมชนยังมีทุนอีกมากมายที่ทำให้สามารถพัฒนาจนพึ่งพาตนเองได้ เพราะทุนทางสังคมเป็นกลไกที่ชักชวนคนให้มาเป็นกลุ่มคนหรือสังคม ประกอบด้วย ทุนทางศีลธรรม ทุนทางทรัพยากร ทุนทางปัญญา และทุนทางวัฒนธรรม (อาทิตย์ บุคดวง และสุพรรณิ ไชยอำพร, 2555, น. 35) ในการศึกษาทุนทางสังคมจึงควรเน้นรูปแบบความสัมพันธ์ที่อยู่ในกลุ่มโดยเฉพาะในพื้นที่ชนบท ตั้งแต่ครอบครัวขยายไปสู่กลุ่มเพื่อน กลุ่มอาชีพ และกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนและสังคมที่มุ่งมันเพื่อส่วนรวมร่วมกัน เอื้ออาทรช่วยเหลือ ร่วมมือกันในการดำเนินงานต่าง ๆ ในชีวิตและสังคมโดยแบ่งได้เป็น 3 มิติ ได้แก่

- มิติของความรู้ ได้แก่ ความรู้ ภูมิปัญญา สมรรถนะของผู้นำ
- มิติของความดี ได้แก่ ความเห็นอกเห็นใจ การช่วยเหลือที่

ต่างตอบแทนผลประโยชน์เท่าเทียมกัน ศีลธรรมและจริยธรรม วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อทางสังคม บรรทัดฐานทางสังคม รวมถึงทรัพยากรและการใช้ประโยชน์ร่วมกัน

- มิติของความรัก ได้แก่ เครือข่ายทางสังคม ความไว้วางใจ ความเป็นพวกพ้องเดียวกัน ความรักในพวกพ้องของตน

อย่างไรก็ตาม การนำแนวคิดทุนทางสังคมมาใช้ในครั้งนี้ผู้เขียนเห็นว่าแนวคิดของ Putnam และ Coleman มีความสอดคล้องกับบริบทของพื้นที่ศึกษา เนื่องด้วยมีทุนทางสังคมตามการนิยามของ Putnam และ

Coleman ที่เน้นให้ความสำคัญกับการศึกษาโครงสร้างทางสังคมที่สมาชิกมีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น สะท้อนได้จากกลุ่มเครือญาติ เพื่อนบ้าน คนสนิท และคนในครอบครัว เป็นโครงสร้างของเครือข่ายที่เห็นชัดเจนในกิจกรรมที่สมาชิกกระทำร่วมกันในเครือข่ายชาวบ้าน เครือข่ายกลุ่มและองค์กรต่าง ๆ โดยที่แต่ละกิจกรรมจะมีระดับความสัมพันธ์และรูปแบบการดำเนินกิจกรรมที่แตกต่างกัน แต่สามารถศึกษาได้จากข้อตกลงหรือพันธะร่วมที่สมาชิกในกลุ่มยึดถือร่วมกันเป็นบรรทัดฐานของกลุ่ม มีการติดต่อสื่อสาร ความรู้สึก และสำนึกการเป็นอาสาสมัคร และการทำประโยชน์เพื่อส่วนรวมที่มีการดึงเอาทุนอื่น ๆ เช่น ทุนวัฒนธรรม ทุนทรัพยากร ทุนสถาบัน และทุนมนุษย์ เข้ามาใช้ประโยชน์ในการดำเนินกิจกรรมเพื่อให้บรรลุผลประโยชน์ร่วมกันของกลุ่มด้วย

นอกจากนี้ผู้วิจัยเห็นว่ามุมมองการศึกษาทุนทางสังคมของ Putnam และ Coleman สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย ด้วยมุ่งให้ความสำคัญต่อการให้คุณค่าและความดีงามที่มีอยู่ในชุมชน เพราะมองทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นทรัพยากรส่วนร่วมของชุมชนที่สมาชิกทุกคนจะต้องมีสิทธิและมีส่วนร่วมในการจัดการทุน และเข้าถึงทุนต่างๆ ได้อย่างเท่าเทียมกัน เป็นความผูกพันของกลุ่มท้องถิ่นที่นำไปสู่การช่วยเหลือกันแบบบูรณาการ (สุพรรณิ ไชยอำพร, 2546, น. 48-59) นอกจากนี้ยังมีทุนในฐานะที่เป็นทรัพยากรบุคคลหรือเป็นผู้ที่นำทุนมาใช้ในการผลิต ก่อให้เกิดกิจกรรมต่างๆ ที่มีการเปลี่ยนผ่านของทุนให้เป็น “ทุนมนุษย์” ได้อย่างเหมาะสม ทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่อยู่ในตัวบุคคล สะท้อนได้จากการมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน โดยได้รับถ่ายทอดมาจากบรรพชน ปรากฏเป็นภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งสิ่งที่ป็นศักยภาพในการพัฒนาชุมชน โดยเฉพาะในตัวบุคคล การปรับและสนับสนุนความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติให้มีบทบาทในเศรษฐกิจ

และสังคมสมัยใหม่โดยเปิดโอกาสให้เรียนรู้การจัดตั้ง (organized) เป็นสถาบันและดึงเอาความรู้มาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาในระดับชุมชน (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2541, น. 6) ทุนทางสังคมจึงเปรียบเสมือนสมบัติสาธารณะที่สมาชิกสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ตลอดเวลา (วรวิดิ โรมรัตนพันธุ์, 2548, น. 176-177) ดังนั้นการนำแนวคิดทุนทางสังคมมาใช้เป็นกรอบคิดสำหรับเก็บข้อมูลและวิเคราะห์ผลการศึกษาจะทำให้เห็นกลไกการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนที่มีทุนทางสังคมเป็นฐานได้ และทำให้เห็นปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่ถูกนำมาใช้เป็นกลไกจัดการทรัพยากรชุมชนของหมู่บ้านดงดิบในรูปแบบต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน

วิธีการวิจัย

งานศึกษานี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เก็บรวบรวมข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึกผู้นำชุมชนที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ รวมถึงชาวบ้านที่มีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนงานพัฒนาและกิจกรรมของกลุ่มเพื่อให้เกิดแนวทางทางการจัดการทรัพยากรชุมชนรูปแบบใหม่ โดยนำแนวคิดทุนทางสังคมมาใช้เป็นกรอบเสริมทิศทางการในการเก็บรวบรวมข้อมูล และวิเคราะห์ผลการศึกษา เพื่อเน้นให้เห็นปฏิบัติการของชุมชนว่าได้นำทุนทางสังคมมาใช้ในการจัดการทรัพยากรชุมชนอย่างไรท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของชุมชนในแต่ละยุคสมัย เนื่องด้วยแนวคิดทุนทางสังคมให้ความสำคัญต่อการศึกษาความเป็นเครือข่ายและสิ่งที่ยึดเหนี่ยวความสัมพันธ์ของกลุ่มหรือชุมชนเอาไว้

ผลการศึกษา

1. ประวัติศาสตร์การก่อตั้งหมู่บ้าน

การก่อตั้งหมู่บ้านของชาวบ้านในอดีตเป็นการเลือกทำเลที่ริมฝั่งแม่น้ำ พื้นที่ตั้งบ้านเรือนมีลักษณะภูมิประเทศที่หลากหลาย ประกอบไปด้วยพื้นที่ลุ่มน้ำและพื้นที่ราบสูง ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านในอดีตมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติเป็นอย่างมาก ป่าและน้ำเป็นแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์ที่ทำให้สมาชิกทุกคนสามารถดำรงชีพอยู่ได้ วิธีการดำรงชีพของสมาชิกในชุมชนจึงเป็นการพึ่งพิงและใช้ประโยชน์จากป่าเพื่อยังชีพ แม้ว่าขนาดของหมู่บ้านจะขยายกว้างขึ้นตามจำนวนของผู้ที่อพยพย้ายถิ่นตามมาสมทบตั้งบ้านอยู่ทีหลัง แต่เป็นที่สังเกตว่าส่วนใหญ่ย้ายมาตั้งบ้านสมทบตามคำชวนของเครือญาติ หรือเพื่อนสนิทที่เป็นคนคุ้นเคยกัน ดังข้อมูลที่ปรากฏจากการบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้านดังกล่าว ชุมชนแห่งนี้มีการก่อตั้งมานานแล้วไม่ต่ำกว่า 5 ชั่วอายุคน และการก่อตั้งหมู่บ้านเริ่มต้นขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. 2469 เป็นการอพยพย้ายถิ่นของชาวบ้านสองตระกูลที่อาศัยอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำชี พวกกันแสวงหาภูมิศาสตร์ตั้งบ้านใหม่ที่เหมาะต่อการดำรงชีพเนื่องจากปัญหาน้ำท่วมหมู่บ้านเดิมที่ต้องเผชิญทุกปี เริ่มจากการลงหลักปักฐานตามพื้นที่หัวไร่ปลายนาของหมู่บ้านหนองแสงทุ่ง เป็นชุมชนที่มีการก่อตั้งมาก่อนแล้วหลายปีและได้รับการขนานนามว่าเป็นชาวบ้านหนองแสงทุ่งแต่อยู่ในกลุ่มของ “ไต่บ้านน้อย” ที่มาตามมาสมทบตั้งหมู่บ้านทีหลังสุด

เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่มีการจับจองไว้ก่อนแล้วโดยเฉพาะทำเลที่เหมาะสมแก่การสร้างบ้านเรือนและเพาะปลูก แม้จะมีการสร้างบ้านเรือนสำหรับอยู่อาศัยในเขตบ้านหนองแสงทุ่งแต่เพราะทำเลเหมาะแก่การเพาะปลูกในเขตดังกล่าวนั้นมีอย่างจำกัด ประกอบกับทำเลที่เหลือน้อยค่อนข้างแล้งและมักประสบปัญหาน้ำท่วมในช่วงน้ำหลาก ชาวบ้านทั้งสองตระกูลจึงได้มีการขยายขยายพื้นที่ ด้วยการถางป่าเพื่อจับจองเป็นที่ดินทำกิน บริเวณ

ป่าที่เป็นพื้นที่เขตหมู่บ้านดงดิบปัจจุบันจึงถูกจับจองเป็นหัวไร่ปลายนาของชาวบ้านหนองแสงทุ่งในขณะนั้นด้วยการเสาะแสวงหาที่ดินทำกินใหม่ มีการหักร้างถางพงในพื้นที่ป่าเพื่อจับจองพื้นที่สำหรับเพาะปลูกพืชชนิดต่างๆ และสัญจรไปมาระหว่างบ้านและที่ดินทำกินของตนเองด้วยการเดินข้ามฝั่งแม่น้ำยังหรือใช้เกวียนเพื่อขนถ่ายผลผลิตทางการเกษตร เนื่องจากต้องเฝ้าไร่และผลผลิตทางการเกษตรของตนเองจากการบุกรุกทำลายของสัตว์ป่าทำให้เกิดการจับกลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่มีการจับจองที่ดินทำกินในบริเวณใกล้เคียงกันมาตั้งที่พักชั่วคราวโดยไปร่วมพิธีกรรมทางศาสนา และใช้เส้นทางขนส่งผลผลิตทางการเกษตรสู่ระบบตลาดในเมืองผ่านเส้นทางหลักของหมู่บ้านหนองแสงทุ่ง

ผลสืบเนื่องจากความห่างไกลของที่ดินทำกินแห่งใหม่ประกอบกับการเดินทางไม่สะดวกเนื่องจากต้องเดินข้ามนาของคนอื่นด้วยการเดินเท้าข้ามลำน้ำยังโดยใช้ไม้กระดานพาดเป็นสะพาน การเดินทางไปกลับที่นาของตนเองทุกวันจึงเป็นไปได้อย่างยากลำบาก จึงสร้างที่พักตามหัวไร่ปลายนาโดยการจับกลุ่มชาวบ้านประมาณ 10 กว่าครอบครัว ทำให้เกิดหย่อมบ้านของบ้านหนองแสงทุ่ง ถือเป็นการก่อรูปของหมู่บ้านดงดิบ ที่ขณะนั้นเรียกกันว่าเป็น “บ้านน้อย” ของบ้านหนองแสงทุ่ง ในการจับจองที่ดินทำกินใหม่ของชาวบ้าน ได้มีการเลือกพื้นที่ทำเลที่มีลักษณะภูมิประเทศเหมาะแก่การทำนาและทำไร่ ดังนั้นที่ตั้งหมู่บ้านใหม่จึงมีลักษณะภูมินิเวศสองระบบ คือมีทั้งพื้นที่ลุ่มน้ำ และที่ราบสูง แต่ละครอบครัวสามารถจับจองได้ทั้งพื้นที่โคกและพื้นที่ทามเพื่อสามารถทำไร่และทำนาได้

จนกระทั่ง พ.ศ. 2477 ได้มีการตัดถนนทางเข้าหมู่บ้านใหม่และกลุ่มผู้นำได้ทำเรื่องขอขึ้นหมู่บ้านใหม่ ซึ่งเกิดจากการผกผันระหว่างการใช้ทุนทางสังคมและทุนวัฒนธรรมของชุมชนทำให้เกิดการพัฒนาหมู่บ้านด้วยการถางป่า หักร้างถางพงเส้นทางสัญจรเพื่อเชื่อมกับหมู่บ้านอื่นๆ เพื่อให้สะดวก

ต่อการเดินทางไปทำบุญและพิธีกรรมสำคัญทางศาสนาจนเกิดเป็นเส้นทางที่เชื่อมโยงกับหมู่บ้านอื่นๆ และสามารถยกระดับให้เป็นชุมชนอย่างเป็นทางการ ซึ่งแยกตัวออกมาจากหมู่บ้านเดิมได้ ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ตาทอง (นามสมมติ) ว่า “ก็เพราะพ่อใหญ่หล่น แกก็เป็นผู้ที่ค่อนข้างมีฐานะในหมู่บ้าน มีนา และเป็นคนขยัน ก็ชอบทำกุศล..เฮดกุศลไปทอดแห่นหาตุ ไปตั้งกุศลร่วมกับบ้านอื่น นี่เป็นกุศโลบายอย่างหนึ่งของคนแก่นะ เพราะถ้าทำกุศลต้องหาเพื่อนไปสาธกนะ พ่อใหญ่หล่นนี่เป็นคนไปปักกุศลบ้านบะตะกา เป็นคนชอบทำบุญ พ่อใหญ่แม่ใหญ่เป็นหมด ชอบทำบุญ เป็นคนชอบทำบุญกันหมดกลุ่มญาติพี่น้อง พวกพ่อเฒ่านี่ก็ดินะไปจาคตุ ที่นี้พ่อใหญ่ไปปักกุศลแล้วก็มาบอกลูกหลานลูกบ้านว่าให้ไปถางทาง ไปถางดงต้นไม้พวกนี้แหละให้มันเป็นทางเดิน เพราะว่าไปปักกุศลบ้านบะตะกาก็เลยได้พากันไปทอดกุศล” (ทอง, สัมภาษณ์, 14 ธันวาคม 2558)

การย้ายออกจากเขตตำบลแวงไปขึ้นอยู่กับเขตตำบลหนองใหญ่จากเดิมคือบ้านน้อยเป็น “หมู่บ้านดงดิบ” เพื่อให้ได้งบประมาณในการตัดถนน และให้สามารถเดินทางสะดวกมากขึ้น จึงเป็นที่มาของบ้านดงดิบและชื่อหมู่บ้านซึ่งตั้งขึ้นให้สอดคล้องกับบริบทสภาพแวดล้อมที่มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในขณะนั้น ดังข้อมูลจากการสัมภาษณ์ยายใส (นามสมมติ) ซึ่งผู้อาวุโสในชุมชน และเป็นลูกหลานของอดีตผู้นำหมู่บ้านคนแรกของหมู่บ้านดงดิบว่า “สมัยก่อนมีแต่ป่าเนี่ย ต้นไม้ต้นไม้ใหญ่ๆ เยอะมาก เขาถึงมาใช้ชื่อหมู่บ้านว่าบ้านดงดิบ เพราะว่ามันเป็นดงเป็นป่าไม้เป็นป่าหมดแหละ พวกขอนไม้ ตอนไม้ พวกนี้ยู่ติดบ้านหมด มีแต่ต้นไม้ใหญ่ๆ เลอะแฉะอ้อมแอมบ้านนี้แหละ ถึงตั้งชื่อว่าบ้านดงดิบ เพราะว่าป็นดงเป็นป่า เป็นพวกไม้ยางนั้นแหละ ไม้กุง ไม้จิก เป็นไม้โคก เพราะว่าพากันมาตั้งหมู่บ้านอยู่ในพื้นที่โคกที่ดง แล้วก็ไล่ลงไปเป็นที่ลุ่ม ที่ตามแม่น้ำ” (ยายใส, สัมภาษณ์, วันที่ 11 ธันวาคม 2558)

นอกจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติดังที่ได้กล่าวไปข้างต้นแล้ว ระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ถือเป็นกลไกสำคัญที่ทำให้การก่อรูปหมู่บ้านเป็นไปอย่างมีคุณภาพ โดยเฉพาะในช่วงที่ชุมชนยังเชื่อมโยงกับหมู่บ้านเดิมอย่างแยกขาดออกจากกันไม่ได้ ดังข้อมูลที่ปรากฏว่า แม้จะออกมาตั้งบ้านตามพื้นที่หัวไร่ปลายนา แต่ยังคงเข้าวัด เข้าโรงเรียน รวมถึงเข้าร่วมพิธีกรรมทางศาสนา ไม่ว่าจะเป็นงานศพ งานบุญประเพณีต่างๆ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่หล่อหลอมให้เกิดทุนทางสังคมที่เป็นหัวใจสำคัญของการก่อรูปและขยายหมู่บ้าน และพัฒนากลายเป็นเส้นใยสำคัญที่ร้อยรัดความเป็นชุมชนให้ดำรงอยู่ได้แม้ว่าจะผ่านไปกี่ยุคก็สมัยก็ตาม

กล่าวได้ว่า ช่วงเริ่มการก่อตั้งบ้านของชาวบ้านดงดิบในยุคแรกได้เริ่มมีการใช้ทุนทางสังคมในการสร้างการเปลี่ยนแปลง ด้วยการรวมกลุ่มจากคนสองฝั่งเดินทางลัดเลาะมาตามริมแม่น้ำสาขาของแม่น้ำชี เกิดเป็นการแสวงหาที่อยู่ใหม่ ซึ่งเป็นปฏิบัติการที่เกิดขึ้นโดยอาศัยความสัมพันธ์แบบเครือญาติที่มีความสนิทสนมใกล้ชิด และคนทั้งสองกลุ่มที่มีการโยกย้ายถิ่นฐานอยู่ตลอดเวลาจะต้องมีความไว้วางใจซึ่งกันและกันเป็นอย่างมาก สะท้อนได้จากความกล้าในการก้าวออกมาจากพื้นที่เดิมเพื่อแสวงหาที่ดินทำกินใหม่ แม้ว่าจะไม่รู้ชะตากรรมของตนเองในอนาคตก็ตาม กิจกรรมที่เกิดขึ้นในส่วนนี้จึงเป็นทุนทางสังคมที่เป็นการสร้างสำนึกของความไว้วางใจซึ่งกันและของชาวบ้าน เป็นการเชื่อมสัมพันธ์กันระหว่างคนสองกลุ่มที่ต่างเครือญาติ แต่สำนึกของความไว้วางใจทำให้ตระหนักถึงความสำคัญซึ่งกันและกันและคิดว่าทั้งสองกลุ่มนี้เป็นบ้านพี่บ้านน้อง ซึ่งแม้ไม่มีความสัมพันธ์ทางเลือดอย่างใกล้ชิด แต่มีความสนิทสนมและนับถือกันเป็นพี่น้อง กลายเป็นสายสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นและเป็นค่านิยม ระบบคิดที่มีการปลูกฝังเป็นรากฐานสำคัญซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงชุมชนในเวลาต่อมา ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ตาทองว่า “ย้ายมาเขาก็เรียกกันมานะ มีตำรา.....ก็พ่อใหญ่เป็นผู้บุกเบิกแล้วก็ปันให้พ่อใหญ่นั่นมา ก็มาได้เป็นดอง

เป็นอะไรกัน ก็ขอันท่าไปมาเฮดนำโคกช่วยช้อยแห่น....ก็ชวนกันไป แล้ว
ก็ถางไว้ก็ต่อกัน ถางออกไป เป็นแบบนี้ต่อเนื่องสืบกัน เป็นการจุนเจือกัน
ก็เลยขยายที่ตามเครือญาติกันไป จนกระทั่งมีคนย้ายมาลื้อดที่สองที่สาม
นั่นนะ ถึงได้กลายเป็นบ้านดงดิบ หลัง ๆ นี่พวกที่ย้ายมาจากสุรินทร์ก็มี”
(ทอง, สัมภาษณ์, 14 ธันวาคม 2558)

ปฏิบัติการของทุนทางสังคมและทุนอื่น ๆ ในช่วงเวลานี้ คือความ
สัมพันธ์แบบเครือญาติในการช่วยเหลือกันเพื่อหาทำเลที่ตั้งใหม่ที่มีความ
เหมาะสม และการหาทำเลที่ตั้งหมู่บ้านนั้นได้มีการพิจารณาตามความอุดม
สมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นทุนทางธรรมชาติที่ประกอบด้วย
ป่า และแหล่งน้ำ ที่มีลักษณะทางกายภาพเอื้อต่อการตั้งบ้านและการ
เกษตรเพื่อยังชีพของชาวบ้าน เพราะมีความสมบูรณ์ของทุนธรรมชาติ ชุมชน
จึงใช้ทุนทางสังคมผ่านการช่วยเหลือเกื้อกูลกันทั้งในการย้ายที่อยู่ การสร้าง
บ้าน การหาอาหารและการแบ่งปันแรงงานของชาวบ้าน ทำให้เกิดการ
ผันเปลี่ยนทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่ที่มาจากระบบคุณค่าของชุมชน
ขึ้นมา เช่น งานบุญตบประไทยประจำปีที่เป็นการทำบุญร่วมกันของชาวบ้าน
2 ชุมชนคือหมู่บ้านดงดิบและหมู่บ้านบะตะกาซึ่งจัดริมฝั่งแม่น้ำยัง เป็นกลไก
ของทุนทางสังคมที่สร้างให้เกิดข้อตกลงร่วมกันของทั้งสองชุมชนเพื่อเป็น
กฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์จากป่า แหล่งน้ำ และทรัพยากรธรรมชาติ โดย
ผนวกเข้ากับพิธีกรรมทางพุทธศาสนา เกิดการปลูกฝังให้รู้สึกรัก ห่วงแหน
และตระหนักในคุณค่าของผืนดิน ป่าและแหล่งน้ำร่วมกัน กล่าวได้ว่าความ
สัมพันธ์แบบเครือญาติ เพื่อนบ้าน และความไว้วางใจกันของคนในอดีต
เป็นเป็นทุนทางสังคมที่ถูกนำมาใช้ในการขยายหมู่บ้าน เพราะมีการชักชวน
คนที่เป็นญาติหรือเพื่อนสนิทให้มาตั้งบ้านจนขยายจากเดิมมีเพียง 10 กว่า
ครัวเรือนให้ขยายเพิ่มมากขึ้นจนสามารถแยกตัวออกมาจากหมู่บ้านเดิมได้
ทุนทางสังคมในช่วงการก่อรูปหมู่บ้านนี้จึงเป็นความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติ

ของชุมชนที่มีการยึดโยงทุนวัฒนธรรม ทุนมนุษย์ ทุนธรรมชาติเพื่อการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของหมู่บ้านเป็นสำคัญ

2. การเปลี่ยนแปลงการใช้ทุนทางสังคมในระบบเกษตรพันธสัญญา

ชุมชนในอดีตมีวิธีการดำรงชีพอย่างเรียบง่าย เป็นสังคมชนบทที่เกื้อกูลและอาศัยซึ่งกันและกัน ฐานการผลิตของชุมชนส่วนใหญ่เกิดขึ้นในระบบของครัวเรือน เนื่องจากการใช้แรงงานครัวเรือนเป็นหลักในระบบการผลิตเพื่อการเกษตร เนื่องจากสภาพแวดล้อมที่ค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ และมีวิถีชีวิตท่ามกลางทรัพยากรธรรมชาติและทุนสิ่งแวดล้อมที่ดี การใช้ชีวิตอย่างเรียบง่ายจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในชุมชน การผลิตของชุมชนเป็นแบบพอเพียง กล่าวคือ มีการผลิตปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีพขึ้นเอง เช่น การปลูกผัก ปลูกผลไม้ การจักสานเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือน เป็นผลสืบเนื่องให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้โดยการจัดการระบบความสัมพันธ์ของตนเอง

ในด้านการผลิตที่แม้ว่าเริ่มมีการปลูกพืชที่หลากหลายและเข้าสู่ระบบตลาดที่กว้างขึ้น แต่ก็ยังอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ที่จับกลุ่มเพื่อหาบสินค้าไปขายที่ตลาดด้วยการเดินทางเท้าลัดผ่านทุ่งนา หรือแม้กระทั่งการลงแขกเกี่ยวข้าว และการเก็บเกี่ยวมันสำปะหลังที่เรียกกันโดยทั่วไปตามภาษาท้องถิ่นว่า “การกุ่มมันสำปะหลัง”⁵ รวมถึงการสร้างบ้านและกิจกรรมต่างๆ เน้นการแลกเปลี่ยนแรงงานภายในหมู่บ้านที่เป็นการช่วยเหลือกันและกันอย่างเต็มที่ และถึงแม้ว่าจะแยกตัวออกมาจากหมู่บ้านเดิม แต่ชุมชนแห่งนี้ใช้เวลาไม่นานในการก่อรูปการเป็นสถาบันและองค์กรชุมชนของตนเอง ชุมชนมีกระบวนการคัดสรรผู้ที่มีคุณสมบัติของ

⁵ ภาษาท้องถิ่น หมายถึง วิธีการขุดมันสำปะหลังเพื่อเก็บเกี่ยวผลผลิต

ผู้นำขึ้นมาเป็นตัวแทนชุมชน เกิดการรวมกลุ่มผู้นำ การสร้างวัด และโรงเรียน มีกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันอย่างไม่เป็นทางการ คือ ข้อกำหนดเกี่ยวกับความเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ เป็นจารีตและประเพณีที่กำหนดบทบาทและทิศทางของสมาชิกในชุมชน ให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีดุลยภาพ ซึ่งเป็นยุคที่ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ เป็นกลไกการจัดการชุมชนในทุกๆ ด้าน ทั้งในด้านการผลิต การจัดระบบความสัมพันธ์ทางสังคม และความเชื่อ ระบบคิดและบุญประเพณีหมู่บ้าน

การจัดการทรัพยากรชุมชนในยุคนี้จึงเป็นลักษณะของการใช้ทุนทางสังคมเพื่อนำทุนธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ต่อการดำรงชีพให้ได้มากที่สุด เนื่องด้วยความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรป่าไม้มีมากและเพียงพอต่อความต้องการของสมาชิกในชุมชน ในระบบการผลิตจึงเกิดขึ้นโดยการช่วยเหลือกันในครัวเรือน ทุกบ้านมีควายสำหรับไถนาและเครื่องมือท่อนแรงที่ประดิษฐ์ตามภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สามารถทำเองได้ง่ายโดยใช้วัสดุของท้องถิ่นซึ่งหาได้ง่ายตามแหล่งทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน สมาชิกในครอบครัวสามารถช่วยกิจกรรมทางการผลิตของครัวเรือนตนเองได้ทุกคน ส่วนมากพ่อแม่จะนำลูกไปเลี้ยงเองตามไร่นาและสอนให้ช่วยงานบ้านตั้งแต่ยังเล็ก วิถีชีวิตของชาวบ้านดั้งเดิมยุคแรกก่อนการเข้ามาของระบบเกษตรพันธสัญญาจึงเป็นการใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับกิจกรรมการผลิตในครัวเรือนตลอดทั้งปี หากว่างเว้นจากการทำนา ผู้หญิงจะเข้าสู่กระบวนการทอผ้า เย็บผ้า ในขณะที่ผู้ชายต้องใช้แรงงานทั้งในครัวเรือนและในระบบการผลิต เพื่อเตรียมแปลงให้พร้อมสำหรับปลูกพืชชนิดใหม่ คือ ปอ และมันสำปะหลัง ที่เข้ามาเมื่อ พ.ศ. 2525 และมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตของชุมชนในเวลาต่อมา

การใช้ทุนทางสังคมของชุมชนจึงเป็นความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติในทุกขั้นตอนของการผลิต โดยนำทุนความรู้ซึ่งเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านมาใช้ในการผลิตเครื่องมือท่อนแรงในการไถ ในความสัมพันธ์แบบ

เครือข่ายได้มีการช่วยเหลือกันในระบบการผลิตโดยการหมุนเวียนแรงงาน ในลักษณะของการวาน ซึ่งเป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของชาวบ้านในยุคนั้น เป็นการช่วยเหลือปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีพ เช่น ชาวบ้านที่น้ำท่วมนาไม่มีข้าว ก็มาช่วยคนอื่นทำนาโดยเป็นการใช้แรงงานแลกกับข้าวหลังฤดูเก็บเกี่ยวเพื่อมีข้าวสำหรับบริโภคตลอดทั้งปี ซึ่งไม่ได้เกิดขึ้นในกลุ่มเครือข่ายเท่านั้น เพราะคนที่ไม่สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ส่วนใหญ่จะไปขอทำนาในไรของชาวบ้านที่มีที่ดินทำกินเป็นจำนวนมาก ซึ่งมักเป็นคนกลุ่มแรก ๆ ที่มาตั้งบ้านและมีลูกหลานเป็นจำนวนมาก สะท้อนให้เห็นทุนทางสังคมในระบบอุปถัมภ์ที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านด้วย นอกจากนี้ชุมชนเรียนรู้การนำทุนธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ด้วยการผันทุนธรรมชาติให้เป็นปัจจัยการผลิตที่เกิดมูลค่าและขายส่งตลาดภายนอกชุมชนได้ซึ่งชี้ให้เห็นว่าความสัมพันธ์ของระบบเครือข่ายถือเป็นกลไกสำคัญที่สำคัญในการดำรงอยู่ของชุมชนภายใต้สังคมประเพณีเป็นอย่างมาก ระบบเครือข่ายในกิจกรรมต่างๆ เป็นปฏิบัติการของทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นโดยยึดโยงเอาทุนธรรมชาติซึ่งเป็นทุนกายภาพในชุมชนมาใช้ประโยชน์ร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม การเข้ามาของระบบทุนนิยมและแนวทางการพัฒนาของรัฐซึ่งทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตที่ดึงเอาทรัพยากรชุมชนไปใช้เพื่อเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจของระบบพันธสัญญา เป็นผลสืบเนื่องให้รูปแบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเริ่มเปลี่ยนไป จากเดิมมีการช่วยเหลือกันเป็นสิ่งที่ของ และแรงงาน ก็มีปรากฏว่ามีความสัมพันธ์ในรูปแบบอื่นเข้ามาด้วย ดังที่พบว่าชาวบ้านมีการจับกลุ่มเดินทางหาสินค้าไปขายตลาด ทำให้สามารถเชื่อมโยงกับภายนอกชุมชน โดยเฉพาะระบบตลาดซึ่งทำให้สามารถนำผลผลิตที่ได้จากครัวเรือน รวมถึงสิ่งที่หาได้จากแหล่งธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ได้มากกว่าเป้าหมายเพื่อการดำรงชีพ สามารถนำมาสร้างเป็นสินค้าที่มีมูลค่า ซึ่งเกิดช่องทางการสร้างรายได้ ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการสะสม

ทุนของชาวบ้านที่มีการปลูกฝังแนวคิดเกี่ยวกับการประกอบอาชีพที่สืบทอดมาสู่ลูกหลาน

ทั้งนี้การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของชุมชนเริ่มเห็นได้ชัดเจนในช่วงที่มีโรงงานแป้งมันสำปะหลังมาจัดในพื้นที่ใกล้เคียงหมู่บ้าน ประมาณ พ.ศ. 2525 ซึ่งพบว่าเริ่มมีการจ้างแรงงานเครื่องจักร เช่น รถไถขนาดใหญ่ เพื่อบุกเบิกขยายพื้นที่ให้สามารถทำการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจได้มากขึ้น การทำเกษตรกรรมโดยเพาะปลูกพืชหลายชนิดและขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นจำนวน ทำให้แรงงานครัวเรือนซึ่งเป็นกำลังสำคัญในระบบการผลิตไม่เพียงพออีกต่อไป รวมถึงระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานในหมู่บ้านที่เคยเป็นความช่วยเหลือซึ่งกันและกันในระบบการผลิตของชาวบ้าน ดังเช่นที่เคยปฏิบัติกันมาในอดีตถูกแทนที่ด้วยระบบความสัมพันธ์ ด้วยการจ้างแรงงาน ด้วยต่างคนต่างมุ่งขยายพื้นที่เพาะปลูกและจัดการระบบการผลิตในไร่ของตนเอง ชาวบ้านส่วนใหญ่ใช้เวลาไปกับการทำกิจกรรมผลิตในไร่ ระบบการผลิตของชุมชนในยุคนี้นี้จึงเป็นไปตามห่วงโซ่การผลิตที่ถูกกำหนดโดยโรงงานอุตสาหกรรมในพื้นที่ เพราะมีการเพาะปลูกตามระบบพันธสัญญาที่แม้ว่ามีการประกันราคาและการส่งเสริมปัจจัยการผลิต ได้แก่ เงินทุน ปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืชและอุปกรณ์การผลิตต่าง ๆ แต่สิ่งเหล่านี้ได้ทำให้ห่วงโซ่อาหารที่เคยอุดมสมบูรณ์ในชุมชนถูกทำลาย ชาวบ้านเกิดหนี้สินจากการลงทุนเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ และเริ่มมีค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันมากขึ้นจากค่ากับข้าว ค่าน้ำมัน ชาวบ้านรู้จักใช้รถจักรยานยนต์ รถไถเดินตามกล่าวคือ ชาวบ้านใช้เครื่องจักรเข้ามาช่วยในกระบวนการผลิต และมีการผลิตแบบพึ่งพาเครื่องจักรและแหล่งทุน กล่าวได้ว่าพืชเศรษฐกิจที่สำคัญและมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงชุมชนในทุก ๆ ด้าน คือข้าว มันสำปะหลัง ยางพารา และอ้อย โดยมีการใช้เทคโนโลยีการผลิตและความสัมพันธ์ในระบบการผลิตที่เปลี่ยนไป

อ้อยเป็นที่พืชที่ได้รับความนิยมของชาวบ้านเป็นอย่างมาก ดังที่พบว่าเมื่อมีการตั้งโรงงานในบริเวณใกล้เคียง ชาวบ้านรื้อพื้นที่ป่าและหันมาปลูกอ้อยโดยทันที สถานการณ์ดังที่กล่าวไปแล้วข้างต้น มีสาเหตุหลักมาจากการประชาสัมพันธ์ของโรงงานน้ำตาลที่เข้ามาทำงานเชิงรุกในพื้นที่อย่างมีประสิทธิภาพ การสร้างเวทีประชาสัมพันธ์ตามจุดต่างๆ ของหมู่บ้าน เนื้อหาของการประชาสัมพันธ์เชิญชวนให้หันมาปลูกอ้อยด้วยการยกประเด็นเกี่ยวกับการสร้างฐานะและสร้างรายได้เป็นแรงจูงใจ อีกทั้งยังมีการประกันราคาผลผลิตที่รับประกันโดยรัฐบาล ในส่วนของโรงงานเองก็มีระบบการส่งเสริมที่แน่นอน โดยให้ปัจจัยการผลิตที่จำเป็น ได้แก่ เงินทุน ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงให้ใช้ก่อน จึงทำให้ความนิยมปลูกอ้อยขยายเป็นวงกว้างมากขึ้น ชาวบ้านบางส่วนถึงกับหันมารื้อพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังเดิมให้เป็นพื้นที่ปลูกอ้อย

ผลการศึกษาพบว่า ความนิยมในการปลูกอ้อยเข้ามาในชุมชนพร้อมกับการตั้งโรงงานน้ำตาลในพื้นที่ใกล้เคียง ซึ่งอยู่ห่างจากชุมชนประมาณ 15 กิโลเมตร หลังจากที่ชุมชนปลูกมันสำปะหลังเป็นพืชเศรษฐกิจหลักเป็นระยะเวลานานถึง 16 ปี อ้อยจึงเข้ามาทดแทนมันสำปะหลัง โดยพบว่าในช่วงนี้เองที่ชุมชนได้มีการรื้อพื้นที่ป่า โดยเฉพาะในพื้นที่โคกตามหัวไร่ปลายนาเพื่อปลูกอ้อย แม้กระทั่งในพื้นที่นาบางส่วนยังมีการปลูกอ้อยด้วย ซึ่งเรียกว่า “อ้อยลงนา” เป็นการปลูกตามนโยบายการส่งเสริมปลูกอ้อยของโรงงานน้ำตาลที่มีมาตั้งแต่ยุคแรกของการปลูกอ้อย สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ดังที่พ่อยุทธ์ได้บรรยายสภาพนิเวศของชุมชนที่มีการเปลี่ยนแปลงภายหลังจากที่อ้อยเข้ามาเป็นพืชเศรษฐกิจในหมู่บ้านให้ฟังว่า “ช่วงที่มันหนัก ๆ จริง ๆ นี่คือช่วงอ้อย ช่วงที่ยังไม่มีอ้อยนี่เหลียวไปตามรอบบ้านนี่ยังมีดื่บอยู่นะ ป่ายังเยอะมาก มันก็มาจากอ้อยมานี่แหละป่ายมันก็หมดไปเยอะมาก แทบจะไม่มีป่า เพราะว่าพากันถางไปเลย อย่างตอนที่โรงงานเข้ามาที่แรกปีนั้นพ่อก็ไปถางป่าได้ประมาณไม่ต่ำกว่า 500 ไร่ ตอนนั้นหมู่บ้านมีรถไถใหญ่อยู่

แค่ประมาณ 3-4 คันนี้แหละ ไปแต่บุกเบิกป่า ถางป่า เพื่อที่จะพากันปลูก
อ้อย ตอนนั้นโรงงานก็เข้ามาใหม่ ๆ เลยนะ โรงงานน้ำตาล ช่วงที่แรกที่มัน
เข้ามาแรง ๆ ก็ไม่ได้ขนาดนี้ ช่วงที่มีโรงแป้งเข้ามามันก็ราคาดีขึ้น คนก็ร้างป่า
ไว้ก่อนแล้วแล้วมาหมดจริง ๆ คือช่วงที่อ้อยเข้ามานี้แหละ รือป่าออกจนหมด
เลย จนทุกวันนี้ไม่มีพื้นที่ป่าจะรือ มองไปทางไหนก็ไม่มี” (ยุทธ, สัมภาษณ์,
16 ธันวาคม 2558)

สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์แม่ประนอมว่า “สมัย
ก่อนไม่ค่อยมีใครเข้ามาบุกเบิกเท่าไร นี่แหละเราพึ่งพากันมาบุกเบิก
ตอนที่อ้อยเข้ามานี้แหละ นี่โคกหัวนาป่าอย่างแม่นี้แหละ เป็นป่าจิก
ป่ากูง ป่าเก็บเห็ด ช่วงสามสิบปีคืนหลังมานี้แหละมันเป็นป่าเต็มไปหมดเลย
เลาะไปตามหัวไร่ปลายนาไม่มีไร่อ้อยเหมือนทุกวันนี้” (ประนอม, สัมภาษณ์
16 ธันวาคม 2558) สะท้อนให้เห็นว่า ระบบการผลิตของชุมชนในยุคนี้เข้าสู่
การทำเกษตรเชิงพาณิชย์อย่างเต็มรูปแบบ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพ
ทั่วไปของชุมชนในหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นระบบนิเวศของชุมชนที่มีความ
เสื่อมโทรมมากขึ้น ซึ่งมันไม่ได้มีสาเหตุมาจากการรือป่าเท่านั้น แต่ยังมีสาเหตุ
มาจากการใช้ปุ๋ยและสารเคมี เช่น ยาฆ่าแมลง และสารกำจัดศัตรูพืช เป็นต้น

ยิ่งไปกว่านั้น การเข้าสู่ระบบการผลิตแบบเกษตรเชิงพาณิชย์
เพื่อการค้าของชาวบ้าน ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อมิติสุขภาพและมิติทางด้าน
สิ่งแวดล้อมเท่านั้น แต่การที่ชุมชนมีช่องทางหารายได้ สามารถยกระดับฐานะ
ทางเศรษฐกิจของครัวเรือนให้ดีขึ้น ได้ส่งผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์
ของชุมชนอย่างขยายเป็นวงกว้าง เพราะค่านิยมของชุมชนได้เปลี่ยนแปลง
ไปจากอดีตอย่างสิ้นเชิง ในระบบการผลิตของชุมชนเกิดการจ้างงาน ชาวบ้าน
หลายคนผันตัวเองมาเป็นแรงงานรับจ้างโดยอาศัยการใช้ทักษะและความ
ชำนาญของตนเอง ให้เกิดประโยชน์ในการหารายได้ พร้อมกันนั้นก็ยังมีผู้ที่ผัน
ตัวเองมาเป็นเจ้าแกลงทุนซื้อเครื่องจักรทางการเกษตรเพื่อรับจ้างทั้งในและ

นอกหมู่บ้าน ขณะเดียวกันแม้ฐานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านจะดีขึ้นแต่กลับพบว่าภาวะหนี้สินเพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัว เพราะการปลูกพืชเศรษฐกิจต้องลงทุนเป็นจำนวนมาก ดังนั้นเงินทุนหมุนเวียนจึงเป็นสิ่งจำเป็นที่ต้องมี อีกทั้งนอกจากค่าใช้จ่ายที่เป็นการลงทุนเพื่อการเกษตรแล้ว ส่วนหนึ่งชาวบ้านได้ใช้เงินไปเพื่อการซื้อเครื่องอำนวยความสะดวกในครัวเรือนหรือยานพาหนะ ดังนั้นแต่ละปีจึงมีการกู้ยืมเงินจากแหล่งเงินทุนทั้งหลายที่สามารถเข้าถึงได้ เกิดปัญหาภาวะหนี้สินที่เป็นวงจรที่ชาวบ้านต้องเผชิญในทุกๆ ปี ดังข้อมูลที่ปรากฏว่า “การปลูกอ้อยก็ขาดทุน ส่วนมันสำปะหลังก็อยู่ในภาวะเสี่ยง ทำให้ไม่มีเงินลงทุนในต่อๆ ไป ดังนั้นจึงต้องยืมเงินมาลงทุนทั้งจากโรงงานและ ธกส. หมุนเวียนไปเรื่อย จนกลายเป็นปัญหาหนี้สินล้นพ้นตัว ทำให้ไม่สามารถหลุดพ้นจากวงจรนี้ได้ ต้องเป็นหนี้กองทุนหมู่บ้านไปใช้ ธกส. ยืม ธกส. ไปใช้นายทุนและกองทุนหมู่บ้าน รวมถึงใช้สำหรับจับจ่ายใช้สอยไปเรื่อย ๆ ในแต่ละวัน ซึ่งอาจทำให้เกิดความล้มเหลวในระบบเศรษฐกิจได้” (วิระพล พลสิทธิ์ และคณะ, 2553, น.14)

สะท้อนให้เห็นว่าระบบคิดของชาวบ้านในช่วงเวลานี้ เป็นชุมชนที่ดำรงอยู่ภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญา ที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวบ้านทุกรุ่น ทุกเพศ และทุกวัย ระบบชุมชนแบบดั้งเดิมได้ปรับเปลี่ยนไปเป็นระบบสังคมที่เน้นการเติบโตทางด้านเศรษฐกิจโดยการผูกขาดของอำนาจและอิทธิพลของระบบตลาดแบบทุนนิยมเข้ามาแทนที่ และมีผลต่อระบบคิดของชาวบ้านให้เปลี่ยนไป โดยเฉพาะความภาคภูมิใจของคนวัยเด็กและวัยหนุ่มสาวที่มีต่ออาชีพการทำเกษตรของคนสมัยก่อน ภูมิปัญญาดั้งเดิมที่เคยองงามในอดีตได้ถูกละลายไปพร้อมเทคโนโลยีที่ทันสมัยเข้ามาแทนที่ นอกจากนี้ยังเกิดช่องว่างของฐานะทางเศรษฐกิจระหว่างคนรวยและผู้ด้อยโอกาส อันเป็นผลพวงมาจากค่านิยมใหม่ที่เกิดขึ้นมาพร้อมกับการเข้ามาของระบบเกษตรพันธสัญญา

อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านได้มีความพยายามรวมกลุ่มเพื่อหาทางแก้ไขปัญหาในระบบการผลิต ด้วยการหันมาลงแขกเพื่อแลกเปลี่ยนหมุนเวียนแรงงานอีกครั้ง ปรากฏในช่วง พ.ศ. 2548 แต่แทนที่จะทำในระบบการปลูกข้าวหรือทำนาก็นำมาใช้ในการเก็บเกี่ยวอ้อยแทน เป็นการรวมกลุ่มของชาวไร่มีเป้าหมายเพื่ออาศัยแรงงานระหว่างกันในกลุ่มที่อาศัยความไว้วางใจซึ่งกันและกันซึ่งเป็นการรวมกลุ่มของเพื่อนสนิท เพื่อนบ้าน หรือเครือญาติ ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ว่า “กลุ่มที่เข้าร่วมเป็นกลุ่มญาติหรือเพื่อนบ้านจะแวกใกล้เคียง ปลูกด้วยกัน ตัดด้วยกัน ช่วยกัน รวมกลุ่มเพื่อให้มีความมั่นคงด้านแรงงานในกลุ่มตัดอ้อย แล้วก็จะได้ไม่ต้องไปรับจ้างทำงานที่อื่น” (ยุทธ, สัมภาษณ์, 10 สิงหาคม 2556) กิจกรรมนี้เริ่มต้นในช่วงฤดูเปิดหีบอ้อยของทุก ๆ ปี เพื่อระดมแรงงานในการตัดอ้อยเข้าสู่โรงงาน โดยใช้สัญญาใจในการทำข้อตกลงร่วมกัน ในช่วงฤดูเปิดหีบ ซึ่งเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปในหมู่บ้านว่า อยู่ในช่วงของ “ฤดูลงแขกตัดอ้อย” การรวมกลุ่มในแต่ละปีเป็นการรวมกลุ่มของสมาชิกคนเดิมซึ่งเป็นกลุ่มเพื่อนสนิทในชุมชน ทำให้สามารถลดต้นทุนด้านแรงงานและเป็นการหมุนเวียนเงินทุนภายในกลุ่มได้

กล่าวได้ว่า การรวมกลุ่มของชาวไร่อ้อยของหมู่บ้านดังคิบนั้น เป็นสิ่งที่สมาชิกมีภาระผูกพันร่วมกัน คือ มีเป้าหมายในการรวมกลุ่มเพื่อให้สามารถส่งอ้อยให้กับโรงงานน้ำตาลตามเงื่อนไขของการขอคิวอ้อยและการขนส่งได้ และไม่ได้เป็นเพียงแรงจูงใจที่ทำให้เกิดการรวมกลุ่มของชาวไร่อ้อยด้วยกันเท่านั้น แต่ยังนำมาสู่กิจกรรมการแลกเปลี่ยนแรงงานของคนในชุมชน เน้นการช่วยเหลือกันตัดอ้อยเพื่อให้เป็นการหมุนเวียนแรงงานในกลุ่มเป็นหลัก เป็นการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนแรงงานด้วยการช่วยเหลือกันในกลุ่มสามารถกำหนดราคาค่าแรง รวมถึงกำหนดมาตรฐานของอ้อยที่ตัดส่งให้กับโรงงานเพื่อลดการฟุ้งเฟ้อแรงงานจากภายนอกชุมชนซึ่งช่วยลดต้นทุนด้านการผลิตได้เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังเป็นการจัดสรรเวลาในการตัดอ้อยของ

ชาวบ้านให้เหมาะสมกับช่วงเวลาที่ส่งอ้อยให้กับโรงงาน สามารถลดปัญหา
อ้อยค้างไร่ ค้างลาน และเป็นพันธะความรับผิดชอบร่วมกัน เนื่องจากการ
ทำงานที่ไม่มีเวลาแน่นอน การรวมกลุ่มทำงานในแต่ละครั้งขึ้นอยู่เวลาของ
รถที่ออกจากโรงงาน เพื่อให้ได้อ้อยที่สดและมีคุณภาพ ไม่ค้างไร่นานจึงต้อง
นัดหมายเวลาและไปทำงานช่วยกันตามเวลาที่นัดหมายไว้ แม้ว่าเวลาตัดอ้อย
จะเป็นช่วงเวลา ที่ใช้ในการพักผ่อนของตนเองแต่เมื่อรถออกจากโรงงาน
และมาถึงไร่แล้วต้องออกไปตัดอ้อยช่วยกันในกลุ่ม ดังข้อมูลที่ได้จากการ
สัมภาษณ์พ่อบุญ (นามสมมติ) ว่า “การตัดอ้อยไม่ใช่งานที่เร่งด่วนแต่เป็นการ
ช่วยกันทำ ดังนั้นจึงต้องมีการกะเวลาให้เหมาะสมกับช่วงเวลา อ้อยต้องไม่ค้าง
ไร่ ถ้าจ้างหมดอ้อยก็จะค้างไร่เยอะ คุณภาพอ้อยก็จะลดลง จึงถือเป็นระบบ
แรงงานในชุมชนที่สามารถควบคุมกันได้” (บุญ, สัมภาษณ์, 8 สิงหาคม 2556)

ทั้งนี้การรวมกลุ่มอ้อยยังส่งผลให้สมาชิกได้มีการช่วยเหลือกัน
เพราะการหมุนเวียนเงินในกลุ่มเพราะสามารถยืมเงินค่าแรงระหว่างสมาชิก
กลุ่มเพื่อนำมาใช้เป็นค่าแรงโดยไม่คิดดอกเบี้ย โดยที่สมาชิกแต่ละคน
สามารถเบิกเงินจากเจ้าของไร่ล่วงหน้าและมาตัดอ้อยเพื่อใช้หนี้ซึ่งไม่มีการ
คิดดอกเบี้ย เป็นการช่วยเหลือกันของสมาชิกในกลุ่มซึ่งเกิดจากความเห็น
อกเห็นใจซึ่งกันและกัน ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์พ่อบุญ (นามสมมติ)
ว่า “รวมกลุ่มกันพอทำอะไรของใครเวลาไม่มีเงินก็ยืมค่าแรงของอีกคนมาใช้ก่อนได้
แล้วค่อยไปตัดแล้วเอาค่าแรงของอีกวันคืนให้เขาไปทีหลัง เพราะว่าบางคน
เขาก็ไม่ได้เบิกเงินเป็นรายวันแต่ค้างเงินไว้แล้วเบิกเป็นก้อนจากเจ้าของไร่
ทีเดียว เจ้าของไร่บางคนก็ยืมค่าแรงของเพื่อนที่ไม่ได้เคยเบิกมาจ่ายค่าแรงให้
คนอื่น ๆ ในกลุ่มก่อน เป็นการยืมเงินกันในกลุ่มโดยไม่คิดดอกเบี้ยแต่มาหัก
ค่าแรงเพื่อนที่ยืมเงินทีหลัง ไม่โกงกัน ไวใจกัน ใครไม่มีก็มาตัดอ้อยใช้หนี้กัน
ในกลุ่มได้” (บุญ, สัมภาษณ์, 9 สิงหาคม 2556) ขณะเดียวกันก็เป็นการเปิด
โอกาสให้คนอื่นในกลุ่มที่ไม่มีอ้อยเข้ามาตัดด้วยได้เพื่อให้มีรายได้ สามารถ

ช่วยเหลือกันในกลุ่มและสามารถยืดหยุ่นเรื่องราคาค่าตอบแทนในกลุ่มได้ ซึ่งพบว่าบางคนในกลุ่มลำบากก็ให้เงินเพิ่ม ขึ้นอยู่กับเจ้าของไร่อ้อย เป็นการอุปถัมภ์และช่วยเหลือกันในกลุ่ม ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์พ่อสุธิ (นามสมมติ) ว่า “ปลูกอ้อยแล้วทำคนเดียวตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงขั้นตอนการส่งอ้อยให้กับโรงงานสามารถทำคนเดียวได้ แต่การรวมกลุ่มทำให้มีเพื่อน ไม่ต้องหาแรงงาน ไม่ต้องดิ้นรน ซึ่งจะมีการหมุนเวียนช่วยกันไปมาในกลุ่ม ซึ่งสามารถพูดคุยกันได้” (สุธิ, สัมภาษณ์, 8 สิงหาคม 2556)

การรวมกลุ่มของชาวไร่อ้อยจึงเป็นการวางรากฐานให้กับชุมชนในเรื่องการมีส่วนร่วม เพราะเริ่มต้นการทำกิจกรรมร่วมกัน เป็นกิจกรรมที่อาศัยความรับผิดชอบในครัวเรือนและในกลุ่มเพื่อนที่รวมกลุ่มตัดอ้อยด้วยกัน การรวมกลุ่มอ้อยเริ่มต้นมาตั้งแต่มีการปลูกอ้อยในหมู่บ้าน ทำให้เกิดการพูดคุยในเชิงสร้างสรรค์ มีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน มีการติดต่อสื่อสาร กล่าวคือการรวมกลุ่มเพื่อตัดอ้อยทำให้เกิด “วงเสวนา” เป็นพื้นที่สาธารณะ (Public sphere) เพื่อพูดคุยเกี่ยวกับปัญหาของตัวเอง ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์น้ำพล (นามสมมติ) ว่า “บ่นให้เพื่อนฟังเรื่องปัญหาของตัวเองและมีการแลกเปลี่ยนกันไปมา ทำให้ทราบว่าแต่ละคนก็มีปัญหาที่เหมือนกัน ปัญหาเดียวกัน อยากแก้ปัญหาร่วมกัน” (พล, สัมภาษณ์, 8 สิงหาคม 2556) สะท้อนให้เห็นว่า การช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นสิ่งที่ได้แฝงอยู่ในชุมชนมานานแล้ว ผ่านการรวมกลุ่มเพื่อตัดอ้อยของชาวบ้าน เป็นการเปิดโอกาสให้สมาชิกในกลุ่มได้มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน ได้เรียนรู้ศึกษาจิตใจซึ่งกันและช่วยกันทำงาน รวมถึงมีเวทีในการพูดคุยเกี่ยวกับประเด็นปัญหา เรียนรู้ความเป็นอยู่ของเพื่อนในกลุ่ม ซึ่งพบว่ามีปัญหาที่เหมือนกัน จึงเริ่มต้นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อหาทางออกร่วมกัน เป็นจุดเริ่มต้นของลำานีกร่วมกันในหมู่บ้าน การรวมกลุ่มตัดอ้อยทำให้ชุมชนสามารถพัฒนากิจกรรมต่อยอดไปสู่การทำงานพัฒนาหรือการรวมกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมร่วมกันในชุมชนได้ เพราะเคยมีการทำกิจกรรมร่วมกันมาก่อนแล้ว

จากการรวมกลุ่มทำให้มีการถกเถียงถึงปัญหาทั้งที่เป็นปัญหาของตนเอง มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร นำมาสู่การรับรู้ร่วมกันของชาวบ้าน เกิดเป็นเครือข่ายภายในหมู่บ้านที่เกิดขึ้นมาจากสำนึกร่วมกันของชาวบ้าน แม้ว่าเป็นการรวมกลุ่มไม่เป็นทางการแต่ก็ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านการดำรงชีพของชาวบ้านได้ เพราะมีโอกาสแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างกัน รับรู้ปัญหาาร่วมกัน เกิดความร่วมมือของชาวบ้านในการทำกิจกรรมอื่นๆ ที่แม้ว่าจะเป็นการรวมกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ แต่เกิดขึ้นโดยเป็นความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ ที่มีความสัมพันธ์แบบวิสาสะ (association) ซึ่งการจัดตั้งของชุมชนเป็นปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนในวิถีการผลิตเพื่อขายของชาวบ้านในยุคนี้ ทำให้เกิดพื้นที่ทางสังคมที่ชาวบ้านได้มีโอกาสพูดคุยและแลกเปลี่ยนวิธีคิดและมุมมองต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนของตนเอง นำไปสู่การผันทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่โดยเป็นไปตามแนวคิดของบูดีเยอร์ที่ได้กล่าวเอาไว้ในเรื่องของ Form of capital ที่ไม่ได้เป็นเพียงแต่ทุนทางสังคมของชาวบ้านด้วยการรวมกลุ่มอ้อยเพื่อต่อรอกกับระบบตลาดภายนอกชุมชนเท่านั้น แต่ยังนำไปสู่การปรับเปลี่ยนมุมมองต่อการใช้ทุนธรรมชาติที่มีอยู่อย่างจำกัดและเสื่อมโทรมของชุมชน

การรวมตัวของชาวบ้านในการหันมาทำกิจกรรมสาธารณะ ประโยชน์ผ่านปฏิบัติการการรื้อฟื้นและอนุรักษ์ป่าชุมชนจึงเป็นการเริ่มต้นจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน มีการกำหนดพื้นที่ป่าชุมชน 60 ไร่ ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านโดยกำหนดเงื่อนไขในการใช้ประโยชน์ร่วมกันซึ่งสามารถใช้เป็นแหล่งอาหารด้วยการหาของป่าเท่านั้น แต่มีเงื่อนไขในการใช้ประโยชน์ร่วมกันคือ สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการสร้างสถานที่สาธารณะของชุมชนได้ ซึ่งเป็นข้อตกลงที่เกิดขึ้นมาจากการตั้งวงเสวนาพูดคุยกันของชาวบ้านอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการรวมกลุ่มตัดอ้อย ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ว่า “ดูแลก็ป่าช่วยกัน ก็คือทุกคนนั้น

แหละ คือถ้ามีไฟฟ้า หรืออะไรก็ช่วยกัน แต่ว่าไม่ได้มีการจัดเวรยามอะไร แล้วก็สมมติว่าเราต้องการที่จะใช้ประโยชน์จากไม้ที่ใช้ได้ในกิจกรรมของบ้าน วัด โรงเรียน สามารถใช้ได้แค่นี้กิจกรรมนี้ บ้านหมายถึงเอามาสร้างศาลา หรือทำเพื่อส่วนรวม คือเราไม่ทำลาย แล้วถ้าไปเห็นว่าใครไปตัด ไปโค่นต้นไม้ นี่ก็อาจจะจับปรับ 500 หรือ 1,000 บาท สำหรับต้นหนึ่ง ของป่าที่หาได้ก็จะมี เห็ด แมงแคง อะไรที่เป็นของป่าพวกนี้แหละที่หาได้ แต่ผักหวานนี้ยังไม่มี ส่วนใหญ่ก็คือหาเห็ด เป็นของตามธรรมชาติ ตามฤดูกาลนี้แหละ ข่าป่า ฤดูเห็ด ปลวก เห็ดโคน เห็ดธรรมชาติ เห็ดเผาะ...” (หนู, สัมภาษณ์ 16 ธันวาคม 2558) ทำให้เกิดทุนทางสังคมที่เป็นพันธมิตรกันของชาวบ้านและกลายเป็นพื้นฐานของการกำหนดแนวทางเกษตรผสมผสานของชุมชนในเวลาต่อมา เป็นผลสืบเนื่องให้ภาครัฐเข้ามาหนุนเสริมและพัฒนาทุนมนุษย์ให้มีศักยภาพ และสามารถผสานทุนความรู้ดั้งเดิม คือ ภูมิปัญญาการทำเกษตรของท้องถิ่นกับนวัตกรรมและความรู้เกี่ยวกับการทำเกษตรแบบใหม่มาใช้ในการทำเกษตรผสมผสาน มุ่งประโยชน์เพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรชุมชนให้สมบูรณ์อีกครั้งควบคู่ไปพร้อมกับการสร้างแนวทางการจัดการทรัพยากรชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีบทบาทเป็นทั้งผู้ผลิต สามารถสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารของครัวเรือนและชุมชนควบคู่ไปพร้อมกับการทำเกษตรเพื่อการประกอบอาชีพในระบบเกษตรพันธสัญญาได้

3. เกษตรผสมผสาน: แนวทางการจัดการทรัพยากรในระบบ ทุนนิยม

การทำเกษตรผสมผสานของหมู่บ้านดงดิบ เป็นการเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคมที่ผันตัวเองไปสู่การเป็นเครือข่าย เกิดจากการที่ได้ศึกษาดูงานจนขยายผลเป็นหมู่บ้านต้นแบบเศรษฐกิจพอเพียง และเข้าร่วมโครงการเกษตรผสมผสานของชุมชน เป็นผลสืบเนื่องให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทุน

ธรรมชาติที่ดีขึ้น ผ่านปฏิบัติการของชุมชนในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าและปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตของชุมชนซึ่งให้ความสำคัญต่อระบบนิเวศ ชุมชนมีกลุ่มที่จัดตั้งโดยชาวบ้าน มีกฎเกณฑ์การใช้ป่าร่วมกันเพื่ออนุรักษ์และพื้นที่ป่าชุมชนที่ยังเหลืออยู่เอาไว้ให้สมบูรณ์ ซึ่งเป็นผลพวงของการเข้าร่วมโครงการวิจัยของหน่วยงานรัฐและมีโอกาสไปศึกษาดูงานในหลายๆ พื้นที่ตัวอย่าง ทำให้ได้รับการพัฒนาทุนมนุษย์ที่ส่งเสริมประสบการณ์และความรู้ สามารถปฏิบัติเผยแพร่และถ่ายทอดความรู้ให้บุคคลอื่นๆ ที่สนใจนำไปขยายผลได้

การเข้ามาของรัฐเปิดโอกาสให้ชุมชนได้เรียนรู้วิธีการทำงานพัฒนา และเลือกทำกิจกรรมที่เห็นว่าเหมาะกับความต้องการและเหมาะสมกับชุมชนตนเองได้อย่างเหมาะสม จึงเกิดเป็นทุนความรู้ในเรื่องเกษตรผสมผสาน และกลายเป็นพื้นฐานสำคัญในการปรับเปลี่ยนระบบผลิตของชาวบ้านสามารถขยายเครือข่ายด้วยการเชื่อมโยงทุนทางสังคมกับรัฐและชุมชนภายนอก เพื่อปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตจากที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยวและใช้สารเคมีในการปลูกพืชเชิงพาณิชย์ในระบบเกษตรพันธสัญญามาใช้แนวทางเกษตรผสมผสาน

ผลการศึกษาพบว่าชุมชนได้แนวทางการจัดการทรัพยากรในรูปแบบใหม่โดยเริ่มจากการศึกษาเกี่ยวกับระบบเกษตรพันธสัญญาและแรงงานนอกระบบ ใน พ.ศ. 2547 เพื่อหาแนวทางการส่งเสริมการลดใช้สารเคมีในแปลงเกษตรโดยการสนับสนุนจากภาครัฐ เริ่มต้นด้วยการพัฒนาแกนนำจำนวน 10 คนเพื่อทดลองปรับเปลี่ยนการปลูกอ้อยและมันสำปะหลังด้วยการใช้ปุ๋ยหมักที่ทำจากน้ำหมักหอยเชอรี่ การเลี้ยงหมูหลุมเพื่อทำปุ๋ยหมัก และรวมถึงทำเตาเผาถ่านด้วยเตา 200 ลิตรเพื่อนำน้ำส้มควันไม้มาใช้ในการกำจัดศัตรูพืช ซึ่งมีทั้งการไปร่วมอบรมเสริมสร้างความรู้การทำเกษตรผสมผสาน การไปศึกษาดูงานชุมชนต้นแบบเพื่อเรียนรู้และแลกเปลี่ยนวิธีคิดในการทำงานก่อนนำมาปฏิบัติจริงในหมู่บ้าน ดังข้อมูลจากการสัมภาษณ์

พ่อสุธีว่า “เริ่มต้นก็จากที่ว่าหัวหน้าอ้อมมาชวนไปซื้อหมูป่ามาทำปุ๋ยหมัก มันทำหมูปุ๋ยหมัก เริ่มต้นเลยนะ แกก็ว่ามีเงินให้อยู่เป็นตั้งต้น 7,000 บาท เอาไปซื้อลูกหมู เขาก็พาไปหัวหน้าอ้อมนะ พาไปซื้อมาจากเขาวง ตัวละก็บาทนะช่วงนั้นประมาณ 500 ก็ไปซื้อกับเครือข่ายเกษตรผสมผสานนี้แหละ ของพ่อใหญ่บำรุง คะโยทา มันเป็นเครือข่ายเดียวกันแต่ว่าเขาทำมาก่อน ทีนี้พอเขาทำสำเร็จส่งเสริมทางนั้นเสร็จแล้วเขาก็มาหาเครือข่ายใหม่ ไปเอาหมูกับทางนั้นมา แต่เอามาเลี้ยงทีแรก เลี้ยงก็เลี้ยงกันเยอะจริง ๆ แล้วก็แผ่จนเป็น 20-30 หลังคาเรือนเลยนี่แหละที่เลี้ยงหมูกันนะ เมื่อก่อนนี้ถ้าเอ่ยถึงว่า จะซื้อหมูป่า ต้องเป็นบ้านดงดิบมาดงดิบนี้ไม่ผิดหวัง พอเลี้ยงมาหลายปี ก็มีทุนก็เลี้ยงได้เยอะขึ้นแล้วก็มีปุ๋ยเอามาใส่ผักบำรุงดิน ให้มันเกิดความงามขึ้นอย่างนี้แหละ” (สุธี, สัมภาษณ์, 16 ธันวาคม 2558)

การพัฒนาแกนนำด้านการทำเกษตรผสมผสานที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐเปรียบเสมือนแรงกระตุ้นให้ชาวบ้านเกิดการตระหนักต่อผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ชุมชน เกิดการปรับเปลี่ยนแนวทางการทำเกษตรของชาวบ้านด้วยการปลูกผักปลอดสารพิษ การทำปุ๋ยชีวภาพจากสิ่งที่ได้หาได้จากแหล่งธรรมชาติของตัวเอง รวมถึงแนวทางการปฏิบัติเพื่อการทำเกษตรปลอดภัยที่หลากหลาย คือสิ่งที่กระตุ้นชุมชนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในชุมชน และเสริมสร้างพลังของชาวบ้านโดยการจัดอบรม ศึกษาดูงาน และสนับสนุนงบประมาณสำหรับทำกิจกรรมต่าง ๆ โดยการเสริมสร้างพลังของชาวบ้านที่มีทั้งการพาไปศึกษาดูงาน การส่งเสริมงบประมาณเพื่อเป็นปัจจัยในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งทำให้เกิดการพัฒนาศักยภาพของชาวบ้านให้เป็น “ทุนมนุษย์” และ “ทุนความรู้” ที่เป็นกำลังสำคัญในการเปลี่ยนแปลงชุมชนในเวลาต่อมา สะท้อนให้เห็นความพยายามในการแทรกแซงการจัดการชุมชนของรัฐผ่านการสร้างความรู้ในรูปแบบของเกษตรผสมผสาน ด้วยการนำเอาวิถีชุมชนในสังคมบุพกาล คือ

การดำรงชีพด้วยการพึ่งพิงธรรมชาติ กลับมาปรับใช้ใหม่ท่ามกลางกระแสทุนนิยม ที่ชุมชนหันเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการเกษตรเชิงพาณิชย์ไปแล้ว ชุมชนจึงปรับเปลี่ยนตามโดยใช้ทุนทางสังคมที่มีอยู่มาปรับใช้ ด้วยวิธีการรวมกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมขึ้นมาใหม่ ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ว่า

“ตอนที่ทำเกษตรผสมผสาน กิจกรรมตอนพอกันทำตอนแรกคือ การปลูกอยู่ปลูกกินปลอดภัย ตามที่มีอยู่นี้แหละ พากันมาทำปุ๋ย ทำสาร น้ำหมัก แล้วก็ไปอบรม ไปดูวิธีทำน้ำหมัก เผาถ่านเตาสองร้อยลิตร เข้ามา ตั้งแต่ยุคนั้นเลย เริ่มแรกเลยจริง ๆ คือไปเข้าร่วมกลุ่มเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกนี้เลยนะที่เจ้าหน้าที่เขาพาไปอบรม ไปงานนี้ก็ไปดูที่เขาปลูกผักนี้แหละ การทำปุ๋ย ตอนนั้นไปดูกันจริงจังเลยนะ ไปที่บ้านข้าวไร่เยอะ ๆ ที่ขอนแก่นนะ ไปยโสก็ไป ไปแลกเปลี่ยนดูเขาทำนาปลอดภัยที่นั่นนะ...ที่ไปยโส ก่อนหน้านั้นก็ทำกันอยู่แล้วละ แต่ว่ามันก็ปลูกกันแค่ส่วนน้อยนะ การปลูกอย่างนี้ความรู้เรื่องการทำปุ๋ยก็ยังไม่ีรอกนะ เอาแต่ปุ๋ยตลาดใส่ ฉีดยาตลาด สารเคมีเอาฉีด พอเราไปดูแล้วเห็นในจุดนี้ว่า เออตรงนี้นั้นมีอะไรที่พอจะช่วยทดแทนกันได้ก็อยากทำ แต่ว่าตอนแรกพอกันเอาน้ำส้มควันไม้มาฉีดไล่แมลงกันอย่างนี้นะ ทำแล้วก็เอามาใช้กันตลอดนะ พอกีใช้มาตลอดจนตอนนี้เลย” (ยุทธ, สัมภาษณ์, 16 ธันวาคม 2558)

นอกจากนี้ชุมชนยังเปิดโอกาสให้ชาวบ้านเป็นตัวแทนในการเข้าร่วมการทดลองทำเกษตรผสมผสานอย่างเท่าเทียมกัน มีชาวบ้านที่มาจากทุกคุ้มบ้านเป็นตัวแทนคุ้มละ 2 คน เพื่อทำหน้าที่การกระจายข้อมูลข่าวสารจากการประชุมแต่ละครั้งและรายงานผลการประชุมต่อสมาชิกในคุ้มของตนเอง เพื่อให้ทราบการขับเคลื่อนงานพัฒนาของเครือข่ายเกษตรผสมผสานของชุมชน ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ว่า “ช่วงนั้นจะคัดเอาแบบว่าให้มันเป็นคุ้ม เพราะว่าหมู่บ้านนี้มันจะกระจายว่าเอาคุ้มสักคุ้มละ 2 คน อย่างนี้ คุ้มละ 2 คน มีอยู่ 6 คุ้มก็เป็นตัวแทน แกนนำ 12 คน เอาหัวหน้า

คุ้มมา มาเป็นแกนนำ เพื่อที่จะให้แนะนำลูกคุ้ม สมาชิกคุ้มของตัวเองอยู่
ว่าไปทำอะไรมาบ้าง” (สุธิ, สัมภาษณ์, 16 ธันวาคม 2558) การรวมกลุ่มของ
ชาวบ้านในครั้งนี้ได้ถูกนำมาขยายผลต่อยอดไปสู่การปรับเปลี่ยนวิถีการ
ปลูกพืชเชิงเดี่ยวในระบบเกษตรพันธสัญญา คือ มันสำปะหลัง และอ้อย
ได้อย่างมีประสิทธิภาพเพราะนอกจากชุมชนเกิดความตระหนักในเรื่องของ
ผลกระทบจากการทำเกษตรเชิงเดี่ยวที่ส่งผลให้ทรัพยากรชุมชนเสื่อมโทรม
แล้ว ยังเกิดความตระหนักในเรื่องความมั่นคงและความปลอดภัยทางด้าน
อาหารในระดับครัวเรือนอีกด้วย ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ว่า “ก็จะเน้น
เรื่องความมั่นคงทางด้านอาหาร ว่าง่าย ๆ ว่า มากระตุ้นให้คิดว่า เราจะปลูก
แต่อ้อยเท่านั้นหรือเปล่า หรือจะปลูกแต่ข้าวอย่างเดียว หรือจะปลูกอย่างอื่น
ด้วยเอาไหม เพราะถ้าสมมติว่าโลกมันไม่มีของพวกนี้เราจะอยู่ไม่ได้ คุยกัน
ในเรื่องพวกนี้ ก็เลยเน้นกิจกรรมที่มันเป็นการปลูกสิ่งที่กินได้เพิ่มขึ้นมา
นอกเหนือจากปลูกอ้อยกับมันนี่แหละ หลักการสำคัญของมันคือเป็นแหล่ง
อาหารของโลก ปลูกแต่อ้อยกับมันก็กินแทนข้าวไม่ได้หรอก เพราะว่าไม่ใช่
พืชอาหารโดยตรง” (หมู, สัมภาษณ์, 16 พฤศจิกายน 2558)

ดังนั้นการจัดการทรัพยากรชุมชนจึงเริ่มต้นจากการสร้างความ
มั่นคงทางด้านอาหารและผลิตอาหารที่ปลอดภัยของครัวเรือน ควบคู่ไปกับ
การปรับเปลี่ยนวิถีปลูกอ้อยและมันสำปะหลังของชาวบ้าน ด้วยการทำแปลง
ทดลองในการปลูกอ้อย และมันสำปะหลังของแกนนำ ควบคู่ไปพร้อมกับการ
ปลูกผักในลักษณะของการสร้างป่าครอบครัว คือ มีการปลูกหลากหลาย
และสามารถกินและแบ่งปันคนอื่นได้ ซึ่งในเวลาต่อมาจึงมีการขยายผล
ด้วยการแจกพันธุ์พืชและหมูแม่พันธุ์ให้กับชาวบ้านคนอื่นๆ และมีการรวม
กลุ่มที่เป็นรูปธรรมมากขึ้น คือ กลุ่มพัฒนาอาชีพเกษตรผสมผสาน เป็นการ
ออมเงินของสมาชิกกลุ่มร่วมกันซึ่งเริ่มต้นจากรวมกลุ่มของชาวบ้านจำนวน
40 คน และขยายผลเป็น 60 กว่าคนในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามสมาชิกของกลุ่มนี้

ไม่ได้ร่วมกลุ่มโดยการออมเงินเท่านั้น แต่ยังมีข้อตกลงในการปฏิบัติด้วยการปลูกอยู่ปลูกกินเพื่อขับเคลื่อนกิจกรรมของกลุ่มให้มีความต่อเนื่อง ยิ่งกว่านั้นการทำเกษตรผสมผสานของชุมชนยังเป็นการดึงดูดให้หน่วยงานภาครัฐได้เข้ามาขยายผลต่อยอดการพัฒนาหมู่บ้านในทำให้ชุมชนมีโอกาสสร้างเครือข่ายกับชุมชนอื่นๆ และได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้เกี่ยวกับแนวทางการทำเกษตรผสมผสานซึ่งสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในชุมชนได้หลากหลายมากขึ้น พร้อมกันนั้นการที่ได้ไปเห็นความสำเร็จของชุมชนอื่นและแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับเจ้าของแปลง ทำให้ทุกคนมีความหวังที่จะนำมาปฏิบัติและเห็นการรวมตัวในการต่อสู้ของกลุ่ม เกิดความรู้สึกเข้าอกเข้าใจกันมากขึ้น จึงร่วมกันคิด ร่วมกันแก้ปัญหาของชุมชน และมีการวางแผนการทำงานร่วมกันอย่างถูกต้อง นำความรู้ที่ได้มาปฏิบัติอย่างจริงจังโดยมุ่งหวังว่าจะสามารถนำมาเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาอื่นๆ ในชุมชนได้ จึงเริ่มจากกิจกรรมที่สามารถทำได้ทันทีก่อน คือ การปลูกพืชผสมผสาน เช่น มะม่วง กัลยวี มะพร้าว พืชผัก ป่าครอบครัว และนาอินทรีย์ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานอื่นๆ ที่เป็นภาคีเครือข่ายร่วมด้วย ในรูปแบบของการสนับสนุนงบประมาณเพื่ออุดหนุนน้ำ การให้พันธุ์ปลา รถมอเตอร์ไซด์ เครื่องเจ้าน้ำบาดาล โรงสี โรงปุ๋ย โรงปลูกเห็ดและพันธุ์พืชต่างๆ ดังข้อมูลจากชุมชนว่า “.....บทเรียนจากการไปศึกษาดูงานคือ ได้รับคำตอบที่เป็นแนวทางแก้ไขปัญหาและได้สร้างความมั่นใจในการทำเกษตรผสมผสานและแนวทางการนำมาปรับใช้ในพื้นที่ ซึ่งได้สร้างข้อตกลงร่วมกันว่าจะก้าวข้ามปัญหาว่าไม่มีเงินทุน ไม่มีความรู้ ดินไม่ดี มีหนี้สิน โดยตัดข้ออ้างเหล่านี้ออกไป แล้วลงมือทำกันในทันที” (วิระพล ศรีสิทธิ์ และคณะ, 2553, น. 47)

ดังนั้นชุมชนจึงมีรูปแบบของการจัดการทรัพยากรด้วยการกำหนดแนวทางการแก้ปัญหาพื้นที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลัง ลดพื้นที่ปลูกอ้อย

และมันสำปะหลังแต่ให้ทำเกษตรประณีตขึ้นและเน้นเพิ่มผลผลิตต่อแปลง ขณะเดียวกันก็ปลูกพืชที่กินได้เพื่อลดรายจ่ายให้ได้ก่อน เป็นการน้อมนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของในหลวงมาใช้เพื่อตั้งเสาเข็มก่อนคือ ดิน น้ำ พืช สัตว์ อันเป็นหัวใจของหลักการทำเกษตร แต่ต้องมีการวางแผนที่ดี ก่อนลงมือทำ ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ว่า “ที่ขยายผลกันก็เป็นเรื่องของ การปลูกผักนี้แหละ ขยายผลให้ทำกันหมดทั้งหมู่บ้าน หมู่พ่อเฮดชาวบ้าน เขาเห็นก็เฮดนำหมู่พ่อคือว่าเห็นว่าทำแล้วมันดีอยู่ ชาวบ้านเขาถึงได้ทำตาม พวกกันทำด้วยหมด ดิ้นตัวขึ้นมาเยอะอยู่แนวคิดชาวบ้านเรื่องการปลูกผัก กินเอง เมื่อก่อนคนไม่รู้ว่าจะปลูกผักจะปลอดภัยนี่เป็นยังไง คนเอามาขาย จะดูไม่ออกว่าเป็นยังไง ก็ไปเห็นเขาทำทางยโส เขาว่าปลูกต้นหอมนี่นะเขา จะห้อยไว้เลย แล้ว 15 วันจะฉีดยาทีหนึ่ง พ่นยา บัวหัวที่เขาเอามาขายเรา นี่ ถ้าไม่รมยาไว้มันก็เป็นโพรงแล้วก็เน่าตาย หัวมันก็จะเน่า เราพูดกันเมื่อก่อน ก็ไม่เชื่อกันหรอกว่าที่เขาบอกมันจะเป็นจริง ๆ เพราะว่าเราไม่รู้ บอกไท บ้านว่าถ้าเจ้าว่าบฉีดยามันจะเน่า เขาก็ว่าถ้าเราห้อยไว้มันคือเน่า แต่เขา เอามาขายคือมางามแท้ ก็เลยเล่าสู่ฟังว่าข้าเจ้าฉีดยาทุก 15 วันนะนั่น ก็เลย พวกกันเริ่มกลัว เขาก็คิดว่าน่าจะใช่ น่าจะจริง เพราะว่าของเขาที่เขาเอามาขาย พอเราเอามาห้อยไว้ที่บ้านนี้มันไม่เน่าไม่เสีย มันก็สวยเหมือนเดิม หัวกลม ดึงดีด้วย แต่หอมที่เราปลูกเอาไว้เองมันอยู่ได้ไม่กี่วัน ไม่ถึง 15 วันก็เน่าแล้ว ถ้าเราปลูกเอง พูดถึงว่าพอไปดูงานนี้ก็กลับมาทำ กลับมาก็พวกกันทำได้เยอะ อยู่นะ เพราะว่าไปดูงานกันมาหลายที่แล้ว แล้วหลัง ๆ ก็มีคนเข้ามาดูที่เราทำ กันต่อ” (ยุทธ, สัมภาษณ์, 16 ธันวาคม 2558)

กล่าวได้ว่าหมู่บ้านดงดิบมีการทำเกษตรแบบผสมผสานที่มีการ รื้อฟื้นระบบการผลิตแบบดั้งเดิมมาใช้ในบริบททางสังคมและชุมชนที่ผัน เปลี่ยนไปตามกระแสโลกาภิวัตน์เท่านั้น แต่ยังทำให้เกิดการฟื้นฟูทางสังคม ในรูปแบบใหม่ คือ เกิดความร่วมมือร่วมใจของชาวบ้านทำเกษตรผสมผสาน

เป็นผลสืบเนื่องให้มีชื่อเสียงและเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ว่า “เมื่อก่อนการทำงานของเราที่โหมกกันง่ายอยู่ ไม่ยากนะดีกว่าทุกวันนี้อีก พอไปเรียกก็มากันทันทีเลย สองสามวันจะมีมารวมกันทำงานครั้งหนึ่ง...ยังได้ ประชุมกัน ไส้เหล่กัน ไส้เหล่กันอยู่อย่างนั้น คุยกับคำมิดได้ อย่างบางวันงานมันเยอะมากตอนกลางวันมันมาคุยกันไม่ได้ก็พากันมานั่งคุยกันทำงานกันตอนคำมิดดึกตื่นได้เลย ทำงานกันถึงเช้าเลย” (ยุทธ, สัมภาษณ์, 16 ธันวาคม 2558) สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์พ่อหมู (16 พฤศจิกายน 2558) ว่า “ตอนนั้นชาวบ้านยังมีความเป็นธรรมชาติ การช่วยเหลือกันด้วยใจยังมี เพราะว่าช่วงนั้นหนี้สินยังไม่เยอะ อดยากก็ยังไม่ได้ออก การมีส่วนร่วมก็เลยเยอะกว่า การมีจิตอาสา การมีจิตสำนึก การมีส่วนร่วมนี้มันก็เลยมีเยอะ พี่น้องก็ห่มเท ห่มเทออกไป ต่างฝ่ายต่างช่วยกัน ทำงานด้วยกัน มันถึงมีผลผลิตที่เราสามารถนำเสนอเป็นรูปธรรมได้” สะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านมีการช่วยเหลือกันอย่างสมัครใจและมุ่งหวังให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชุมชนในทิศทางที่ดีขึ้นกว่าเดิม เพื่อให้เกิดการทำเกษตรผสมผสานเป็นการรื้อฟื้นวิถีการผลิตแบบธรรมชาติที่เป็นอุดมการณ์ของชาวบ้านที่เคยตกเถียงและพูดคุยกันตั้งแต่การรวมกลุ่มอ้อย ว่าต้องการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตใหม่เพื่อรักษาระบบนิเวศน์ของชุมชน เพื่อรักษาวิถีการดำรงชีพที่สามารถพึ่งพิงธรรมชาติเอาไว้

อย่างไรก็ตาม การนำทุนทางสังคมมาปรับใช้เพื่อขยายเครือข่ายและเป็นที่รู้จักของภาคส่วนอื่นๆ ซึ่งเพียงแต่เป็นที่รู้จักและมีชื่อเสียงเท่านั้นแต่ยังสามารถขยายผลไปสู่การเปิดตลาดสีเขียว ซึ่งเป็นตลาดที่ร่วมกับภาครัฐและชุมชนจัดตั้งร่วมกัน เพื่อขายผลผลิตที่ได้จากการทำเกษตรผสมผสานของชาวบ้าน ซึ่งเป็นแนวทางการทำ “ตลาดสีเขียว” ที่ชุมชนมุ่งหวังจะสร้างให้เกิดขึ้นตั้งแต่ในช่วงที่ภาครัฐเข้ามาส่งเสริมการทำเกษตรผสมผสาน แต่ด้วยปัจจัยเงื่อนไขหลายอย่างจึงไม่สามารถทำได้ เพราะเป็นช่วงแรกๆ ที่

ชาวบ้านเรียนรู้และปรับแนวทางการทำเกษตรผสมผสานที่เหมาะสมกับวิธีการผลิตของตนเอง ประกอบกับข้อจำกัดด้านตลาด ทำให้ในช่วงเวลาดังกล่าว การทำตลาดสีเขียวจึงเป็นแนวคิดที่ชาวบ้านคาดหวังจะทำให้เกิดขึ้นเท่านั้น ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์พ่ออุทธรว่า “ตอนนั้น ก็ตั้งใจว่าจะทำตลาดสีเขียว เคยคุยกันว่าจะไปทำตลาดที่สารคาม แต่ว่ามันไกลมาก ก็เป็นไปได้ยาก แคว้นน้ำมันพวกผมมันก็ไม่พอแล้ว เพราะไปขายผักนิดเดียวเอง พอดีโรงงานเพื่อนเกษตร (นามสมมติ) เข้ามา ลงมา...มันก็เลยพอดีเลยละ” (อุทธร, สัมภาษณ์, 16 ธันวาคม 2558)

การสร้างตลาดสีเขียวร่วมกับ เป็นโครงการส่งเสริมและพัฒนาการผลิต ด้วยการหาช่องทางจัดจำหน่ายสินค้าของชาวบ้านที่ปรับเข้าสู่ระบบการผลิตแบบผสมผสาน เพื่อให้ได้อาหารสำหรับบริโภคที่มีความปลอดภัย สร้างเครือข่ายที่เกิดขึ้นมาจากความร่วมมือของชาวบ้าน รัฐ และ เพื่อสนับสนุนให้ทุกคนหันมาบริโภคผักที่มีคุณค่า และมีความปลอดภัย เพราะเป็นผลผลิตที่ได้มาจากการปลูกโดยใช้ปุ๋ยชีวภาพ ลดการใช้สารเคมี ซึ่งการผลักดันของด้วยแนวทางดังกล่าว เป็นการขยายผลระบบเกษตรผสมผสานของชุมชน ด้วยการหาช่องทางให้ชาวบ้านได้จัดจำหน่ายผักปลอดสารพิษ ภายใต้ชื่อว่า “ตลาดสีเขียว” ซึ่งเป็นการผลิตจำหน่ายทางสังคมและองค์ความรู้เดิม ๆ ที่ชุมชนมีอยู่แล้วมาตั้งแต่เดิมมาสร้างสัญญาและให้ความหมายใหม่ แต่ก็มีผลทำให้ชุมชนมีการทำเกษตรผสมผสานอย่างต่อเนื่อง นอกจากนั้นยังทำให้เกิดการขยายเครือข่ายออกไปอย่างกว้างขวาง ประเด็นสำคัญในการส่งเสริมอยู่คือการสร้างตลาดสีเขียว ซึ่งทำให้ชุมชนมีช่องทางในการจำหน่ายผลผลิต และเป็นที่รู้จักในฐานะผู้ผลิตอาหารปลอดภัย ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ว่า “ได้ตลาด มีการเจาะตลาดได้ แล้วถ้าเราไปนั่งขายแถวตลาดนัดทุกตลาดนัด มันก็พอจะขายได้อยู่ แต่ว่ามันก็ต่างกัน เอาของไปลงกลุ่มปลอดสารอย่างนี้เราก็ได้....ราคาก็สูงกว่าขายตลาดนัด ที่จริงที่เราปลูกก็เป็นการปลูกแบบ

ธรรมดาไม่ใช่ว่าปลอดสารร้อยเปอร์เซ็นต์หรอก แต่หมายถึงมันเป็นผักปลอดภัย อาหารปลอดภัย เอาปลอดภัยไว้ก่อนนี่แหละ” (ยุทธ, สัมภาษณ์, 16 ธันวาคม 2558)

ทั้งนี้ การผลิตสินค้าทางการเกษตรที่มีความปลอดภัยในการสนับสนุนผ่านช่องทางตลาดสีเขียว ซึ่งทำให้ชาวบ้านดงดิบสามารถกำหนดราคาสินค้าของตนเองได้ เนื่องด้วยที่ผ่านมาราคาสินค้าทางการเกษตรส่วนใหญ่ถูกกำหนดเอาไว้จากตลาด คือ โรงงาน หรือตลาดนัด อย่างไรก็ตาม การผลักดันให้เกิดตลาดสีเขียว ไม่ได้เป็นการส่งเสริมให้ชาวบ้านได้บริโภคอาหารปลอดภัยที่ผลิตได้เองเท่านั้น แต่ยังสามารถนำมาสร้างมูลค่าจากการขายสินค้าผ่านตลาดสีเขียว ทำให้มีรายได้จากการขายสินค้าได้อีกช่องทางหนึ่ง ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์แม่ประนอมว่า “แบบว่าเราปลูกอ้อย ปลูกมันส่งโรงงาน ถ้าเราทำอย่างนี้นั้นก็คือมีรายได้ อย่างน้อย ๆ คือเราไม่ได้ใช้เงินอ้อยเงินมันนะถ้าทำเหมือนแม่นี้ คือเงินมันก็คือได้เก็บ เงินอ้อยก็คือได้เก็บเก็บไว้ใช้ทางอื่น ถ้าว่าเงินที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ก็คือเงินที่หาจากการขายผัก ...ถ้าเราจะรอดแต่มันกับอ้อยนี้ ทำกันก็กว่าจะถึงช่วงได้เงินจากอ้อย ไปขายอ้อยเราก็ต้องไปหาเงิน ไปยืมมาซื้อกินก่อน เงินมันก็หมดแล้ว ขายอ้อยได้แล้วก็เอาไปใช้หนี้ ทำมันก็ขายมันเอาไปใช้หนี้ ถ้าเราทำอย่างนี้นะ อันแรกเราก็ไม่ต้องซื้ออยู่ซื้อกินอะไรใช้ใหม่ละ ถ้าถึงเวลาขายอ้อยขายมันอย่างนี้เงินอ้อยกับเงินมันเราก็ยังเหลือเก็บทั้งหมด แต่ถ้าทำแต่อ้อยก็คือปล่อยให้เงินอ้อยกินจนหมด ถ้าเราจะทำอ้อยนี้นะ เงินเราก็หมด อันนี้เราไม่ได้กินกับอ้อยใช้ใหม่ เรากินกับรั้วกับสวนเรา เงินอ้อยเราก็ยังอยู่...” (ประนอม, สัมภาษณ์, 16 ธันวาคม 2558)

กล่าวได้ว่าการเข้าสู่เวทีการค้าผ่านตลาดสีเขียวของชาวบ้านดงดิบ นอกจากจะเป็นการขายทุนทางสังคมกับรัฐ ภาคธุรกิจเอกชน และชุมชนอื่น ด้วยการเชื่อมร้อยเครือข่ายตลาดสีเขียวแล้ว ยังเป็นการเสริมสร้างทุนมนุษย์

ของชุมชนให้มีศักยภาพมากยิ่งขึ้นซึ่งชาวบ้านที่มีความสามารถในการทำเกษตรผสมผสาน ได้รับการยกย่องจากคนทั่วไปให้เป็นต้นแบบ มีการเรียนรู้ร่วมกับชุมชนอื่นๆ ได้รับเชิญให้ไปบรรยายแลกเปลี่ยนความรู้ รวมถึงมีบุคคลจากหลายภาคส่วนได้เข้ามาศึกษาวิธีการผลิตแบบผสมผสานในไร่นาของตนเองด้วย ดังข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ว่า “ถ้าเพื่อนเกษตรกรไม่เข้ามาคนก็จะไม่รู้จัก เราจะเป็นแค่พ่อค้าแม่ค้าธรรมดา ตอนนี้ตัวผมนี้ก็ถ้าไปทางกุดแห่หนองแขงนี่เขาก็เรียก ...อาจารย์ อาจารย์ เขาว่าอย่างนี้นะ ได้เป็นครูด้วย ข้อดีก็คือคนก็ให้ความนับถือ” (ยุทธ, สัมภาษณ์, 16 ธันวาคม 2558) ซึ่งทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนทุนทางสังคมรูปแบบใหม่ เช่น ระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติ อุดมการณ์ และจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่ที่ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบเครือญาติอีกต่อไปแล้ว แต่เป็นทุนที่ถูกเปลี่ยนสภาพให้กลายเป็นเครือข่าย (network) ที่ชุมชนนำมาใช้เพื่อให้เกิดการพัฒนาาร่วมกัน หรือมีเป้าหมายเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เป็นการเกิดขึ้นมาใหม่ของทุนอื่นๆ เพื่อร้อยรัดความสัมพันธ์ของสมาชิกเครือข่ายเอาไว้และทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงในกระแสโลกาภิวัตน์

สรุปและอภิปรายผล

ผลพวงของการพัฒนาของประเทศที่ใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติเป็นนโยบายหลักในการพัฒนาประเทศ ทำให้เกิดการผันทุนธรรมชาติมาใช้เป็นปัจจัยการผลิตในระบบอุตสาหกรรม ทำให้วิถีชีวิตของชุมชนถูกรวบรัดด้วยระบบทุนนิยม ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนค่านิยมในการบริโภคและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างฟุ่มเฟือย จนสภาพแวดล้อมเสื่อมโทรมและส่งผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์ของชุมชนในทุกๆ ด้าน โดยเฉพาะในวิถีการผลิตที่พบว่าต้องใช้ปัจจัยการผลิต เช่น ปุ๋ยเคมี สารเคมี และฮอร์โมน

ต่าง ๆ เพื่อเพิ่มผลผลิตมากขึ้นทุก ๆ ปี อีกทั้งแหล่งอาหารจากธรรมชาติ ลดลงจากอดีต แหล่งอาหารของชุมชนมาจากการซื้อจากตลาดภายนอก

ดังนั้น ชุมชนจึงหันกลับมาปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตอีกครั้งโดยคำนึงถึงความเหมาะสมกับการดำรงชีวิต อาทิ ปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตพืชเศรษฐกิจด้วยการใช้สารชีวภาพและปุ๋ยคอก รวมถึงการปลูกพืชแซมเพื่อเป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ การรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่ออนุรักษ์ป่าชุมชน ด้วยการตั้งกฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์จากป่า กำหนดบทลงโทษและการกันเขตป่า รวมถึงการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตของครัวเรือน เป็นการผลิตแบบ 2 ระบบ คือ มีการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขายตลาดโรงงาน และการปลูกพืชผักสวนครัวและปรับพื้นที่ทำการเกษตรบางส่วนในการปลูกป่าครัวเรือน ซึ่งเป็นสวนครัวที่ประกอบด้วยพืชผักที่หลากหลาย เน้นเพื่อการบริโภคของครัวเรือน และผลผลิตที่เหลือก็นำไปขายที่ตลาดสีเขียว ซึ่งทำให้สามารถกำหนดราคาในฐานะผู้ผลิตอาหารปลอดภัยได้เอง

ข้อค้นพบที่ได้จากการศึกษาครั้งนี้มีความสอดคล้องกับแนวคิดทุนทางสังคมของ Putnam ที่มีองค์ประกอบหลัก 3 ประการ ได้แก่ ความไว้วางใจ บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัย และเครือข่ายเพื่อส่วนรวม ในการศึกษานี้พบว่าหมู่บ้านดงดิบมีการใช้ทุนทางสังคมอย่างแตกต่างกันในแต่ละช่วงเวลา ยุคแรกชุมชนได้มีการนำทุนทางสังคมมาใช้อย่างเข้มข้นในการสร้างความเป็นสถาบันชุมชน อาทิ การก่อรูปหมู่บ้าน การสร้างวัด โรงเรียน เป็นต้น โดยอาศัยกลไกความสัมพันธ์ของกลุ่มเครือญาติในการพัฒนาความเป็นหมู่บ้านขึ้นมา ในยุคนี้สมาชิกในชุมชนจึงมีความไว้วางใจกันอย่างเหนียวแน่น เพราะเป็นความสัมพันธ์ในกลุ่มเพื่อนสนิทและเครือญาติ สามารถชักชวนกันง่าย มีระบบอาวุโสในชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญในการจัดการกลไกความสัมพันธ์ของชุมชน บรรทัดฐานของชุมชนปรากฏผ่านงานบุญประเพณีและพิธีกรรมตามหลักศาสนาและความเชื่อต่าง ๆ ขณะที่ความเป็นเครือข่ายเชื่อมโยงกับชุมชนอื่นเป็นไปบนพื้นฐานของวัฒนธรรมชุมชน

เมื่อเข้าสู่ยุคการทำเกษตรเชิงพานิชย์ชุมชนได้ผันทุนทางสังคมมาใช้ในการทำเกษตรพันธสัญญาซึ่งขยายรูปแบบความสัมพันธ์จากเพื่อนเครือข่าย กลายเป็นการรวมตัวของเพื่อนที่ร่วมอาชีพเดียวกัน มีข้อตกลงในการปฏิบัติของกลุ่มที่แม้ไม่เป็นการแต่ก็เป็นแนวทางที่สมาชิกต่างยอมรับและปฏิบัติเป็นทิศทางเดียวกันซึ่งพบในเรื่องของการลงแขกลงแรงตัดอ้อยเพื่อช่วยเหลือกันด้านแรงงาน การยืมเงินในกลุ่ม เป็นการให้ทุนทางสังคมเพื่อแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ร่วมกันอย่างเท่าเทียมของสมาชิก สมาชิกแต่ละคนมุ่งให้เกิดการนำทุนกายภาพมาสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจ สร้างรายได้ ซึ่งเป็นการช่วยเหลือกันในกลุ่มอาชีพ สามารถขยายผลให้เกิดความตระหนักร่วมกันในเรื่องปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของชุมชน เกิดการแก้ไขปัญหาาร่วมกันของชุมชนและพัฒนาในรูปแบบของการทำกิจกรรมเพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ใหม่ เกิดทุนสาธารณะและการขยายเครือข่ายความสัมพันธ์กับรัฐและภาคธุรกิจเอกชนซึ่งเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้พัฒนาศักยภาพ เป็นการพัฒนาทุนมนุษย์และทุนความรู้เกี่ยวกับการทำเกษตรผสมผสานที่นำมาใช้ในการฟื้นฟูทุนธรรมชาติของชุมชนซึ่งสร้างมูลค่าให้กับผลผลิตของชุมชนได้

กล่าวได้ว่าแนวทางเกษตรผสมผสานของชุมชนในระบบพันธสัญญาสอดคล้องกับทุนทางสังคมของ Putnum ที่เน้นความไว้วางใจ ความสัมพันธ์เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูล และเครือข่ายชุมชนซึ่งเป็นแกนหลักในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ โดยชุมชนเน้นการนำเอาวัฒนธรรมชุมชนมาปรับใช้ในกระบวนการพัฒนาต่าง ๆ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ ให้สามารถปรับตัวและสอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป ซึ่งเป็นการรักษาคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ที่ต้องการกำหนดและจัดการวิถีชีวิตของตนเองและชุมชน ตลอดจนรักษาวัฒนธรรม ประเพณี และทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนเอาไว้ให้คงอยู่ การทำเกษตรผสมผสานโดยอาศัยทุนทางสังคมและทุนมนุษย์

เป็นรากฐานในการฟื้นฟูและส่งเสริมทุนธรรมชาติ ทุนการเงิน รวมถึงทุนทางกายภาพที่เสื่อมโทรมและหดหายไปให้สามารถกลับมาใช้ประโยชน์ได้

แนวทางเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นความพยายามของชาวบ้านในการหวนกลับมาสู่การพึ่งพิงธรรมชาติใหม่อีกครั้ง ซึ่งเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติแทบทั้งสิ้น ดังที่อำภา จันทราภาศ (2543, บทคัดย่อ) ได้ชี้ให้เห็นว่าทุนทางสังคมและความเข้มแข็งของชุมชนที่ได้แก่ การมีทุนวัฒนธรรมในชุมชน การมีทุนทรัพยากรธรรมชาติ การมีทุนบุคคลในชุมชน การมีทุนองค์กรในชุมชน และทุนเครือข่ายและเครือข่ายในชุมชนซึ่งใช้ในการปรับตัวต่อกระแสภายนอกที่เข้ามา ชุมชนสามารถสร้างพลังอำนาจในการมีส่วนร่วมเพื่อตัดสินใจและจัดการชุมชน ซึ่งกิริติพร จูตะวิริยะ และพัชรินทร์ ลาภานันท์ (2557, น. 46) ชี้ให้เห็นว่าทุนมนุษย์และทุนทางสังคมเป็นรากฐานสำคัญของการทำเกษตรผสมผสานเพราะมีการนำทุนทางสังคม ทุนกายภาพ และทุนมนุษย์มาใช้ในการฟื้นฟูและส่งเสริมอื่น ๆ ของชุมชนที่เคยหดหายไปให้สามารถนำกลับมาใช้ได้ใหม่ด้วยการผสมผสานกับภูมิปัญญาท้องถิ่น สะท้อนให้เห็นพลวัตของการผันแปรทุนและทรัพยากรของชุมชนซึ่งเป็นการจัดการทรัพยากรชุมชนในรูปแบบใหม่ในบริบทสังคมไทยปัจจุบันได้อย่างเหมาะสม

อ้างอิง

- กิริติพร จูตะวิริยะ และพัชรินทร์ ลาภานันท์. (2557). เกษตรผสมผสาน: ยุทธศาสตร์การดำรงชีพของเกษตรกรอีสานภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์. *วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง*, 10 (3), 25-48.
- ชนิดา เสี่ยมไพศาลสุข. (2550). "L'economie des bien symboliques" (เศรษฐกิจของทรัพย์สินเชิง สัญลักษณ์) ของปีแยร์ บูร์ดิเยอ: บทแปลและวิเคราะห์ในทัศนะทางสังคมวิทยา. กรุงเทพฯ: คบไฟ.

- ชลธิรา สัตยารัตนา. (2546). สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน: การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย. *สิทธิมนุษยชน*, 1 (1), 205-222
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2541). ชุมชนเข้มแข็ง ทูทางสังคมไทย. (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม)
- บัณฑิตา ชำนาญกิจ. (2557). การประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ: กรณีศึกษาป่าชุมชนห้วยสะพานสามัคคี ตำบลหนองโรง อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี. *วารสารวิทยาการบริการ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์*, 25 (2), 25-36.
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง. (2546). *สรุปผลการสัมมนาทุนทางสังคม: มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ*. ขอนแก่น: ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ประเวศ วะสี. (2541). *ยุทธศาสตร์ชาติเพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคม และศีลธรรม*. กรุงเทพฯ: หมอชาวบ้าน.
- ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ. (2547). *วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย (พ.ศ. 2540-2546)*. (วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, คณะรัฐศาสตร์, สาขาวิชาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา.
- วรฤดี โรมรัตน์พันธ์. (2548). *ทุนทางสังคม*. กรุงเทพฯ: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.).
- วิทยา เจียรพันธ์. (2552). ปัญหาความยากจนในภาคชนบทไทยจากมุมมองทางพฤติกรรมศาสตร์และสังคมวิทยา. *วารสารสมาคมนักวิจัย*, 14 (2), 107-115.
- วีระพล ศรีสิทธิ์ และคณะ. (2553). *รายงานวิจัยโครงการระบบเกษตรกรรมยั่งยืนแบบผสมผสานในพื้นที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลัง บ้านดงดิบ ตำบลหนองใหญ่ อำเภอโพธารอง จังหวัดร้อยเอ็ด*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

- สุพรรณิ ไชยอำพร. (2546). ทุนทางสังคม ทางเลือกทางรอดของสังคมที่ทำทายนักพัฒนา. *วารสารพัฒนาสังคม*, 7(2), 46-73.
- อาทิตย์ บุคดวง และสุพรรณิ ไชยอำพร. (2555). ความสามารถในการนำทุนทางสังคมออกมาใช้ของชุมชนบ้านบางไพร อำเภอบางคนที จังหวัดสมุทรสงคราม. *วารสารสมาคมนักวิจัย*, 17 (1), 29-41.
- อานันท์ กาญจนพันธ์. (2544). *วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน*. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อำภา จันทราภาศ. (2543). *ทุนทางสังคมต่อความเข้มแข็งของชุมชน*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, คณะศึกษาศาสตร์, สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ.
- Bourdier, Pierre. (1986). The Form of Capital. In *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*, ed. John C. Richardson. New York: Greenwood Press.
- Coleman, J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94 (Supplement). Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2780243>
- Robert, D.P. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. [n.p.]: Princeton University Press.

การสัมภาษณ์

- ทอง (นามสมมติ). (14 ธันวาคม 2558). สัมภาษณ์.
- ประนอม (นามสมมติ). (16 ธันวาคม 2558). สัมภาษณ์.
- พล. (8 สิงหาคม 2556). สัมภาษณ์.
- ภูมิ (นามสมมติ). (9 สิงหาคม 2556). สัมภาษณ์.
- ยายใส (นามสมมติ). (12 ธันวาคม 2558). สัมภาษณ์.
- ยุทธ (นามสมมติ). (16 ธันวาคม 2558). สัมภาษณ์.
- ยุทธ (นามสมมติ). (16 ธันวาคม 2558). สัมภาษณ์.

สุธี (นามสมมติ) . (8 สิงหาคม 2556). สัมภาษณ์.
สุธี (นามสมมติ). (16 ธันวาคม 2558). สัมภาษณ์.
ไธ (นามสมมติ). (12 ธันวาคม 2558). สัมภาษณ์.
หมู (นามสมมติ). (16 พฤศจิกายน 2558). สัมภาษณ์.
หมู (นามสมมติ). (8 สิงหาคม 2556). สัมภาษณ์.